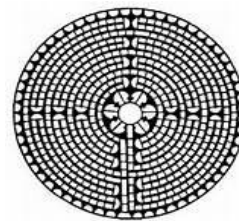

Universidad Autónoma de Zacatecas
“Francisco García Salinas”

Unidad Académica de Docencia Superior
Maestría en Investigaciones Humanísticas y Educativas

*“Sentidos y significados del embarazo en diversas generaciones
de la cultura nahua”*

*“Tlamachilistli uan xitlualistli tlen koneuaj pan ejeliuis xiuitl tlen
nahuamaseuallajlamijkayotl”*

Tesis para obtener el grado de maestro en Investigaciones Humanísticas y Educativas

Orientación: Comunicación y Praxis

Presenta:

Catalina Cruz de la Cruz

Directora de tesis:

Dra. Carla Beatriz Capetillo Medrano

Coasesor de tesis

Mtro. Gilberto Díaz Hernández

Zacatecas, Zac., a 13 de noviembre de 2015

Tlaskamatilistli

Kaltlamachtloyaj tlen Universidad Autónoma de Zacatecas, Univerdad Académica de Docencia Superior, nijtlaskamatilia pampa nechmakak mano ma nimomachtij uan namaj uelki nijtlamia ni tlamachtilistli tlen tlamachtijketl kampa uelki nijchiua se tlatejtemolistli tlen kinpaleuis nomaseualpoyouaj kampa na niualaj. Nojkia nijtlaskamatilia Conacyt pampa ya nechpaleuij ika tlaxtlauili mejmetstli kemaj na nimomachtij pan ni kaltlamachtloyaj.

Nikintlaskamatilia notlamachtikauaj tlen ne kaltlamachtloyaj tlen Docencia Superior nojkia ken sekin tlamachtianij tlen Docencia Superior pampa inijuantij nechmachtijkej, kampa nikitak miak tlamantli tlen nechpaleuis ika notlatejtemolis uan ni uelis nijxitlaua kuali. Tlamachtianij tlen nechpaleuijkej tlen nouayamoseuijkej uan tisanilkej ika nopiltekij, tlen nechchilkej kenijki nijsenkuilis uan katliya amochmej uelis nijtekiuis. Nijtlaskamatilia noasesora Dra. Carla Beatriz Capetillo Medrano pampa ya nechpaleuij ika tlatekpanalistli tlen notlatejtemolis, ya nechyekanki pan ni ueyi ojtli kampa timoseuijkej san keski ueltaj monejki uan kejni namaj nijtlami tlatejtemolistli.

Ni ojtli axkanaj axouij elki, sampa kena niuelki pampa kena nijtlami, ni kena kuali kiski. Namaj san nijneki nikitas ininixtiyol notatajuaj uan nikitas ininyopakilis, na tlauei niyolpaktok pampa nojka nimechpiya uan nimechnextilia kenijkatsaj nimechneki yeka ni tlamachtilistli nijtlalia inmomako tlaskamati nonana uan notata. Nikintlaskamatilia notata Francisco Cruz Hernández uan nonana María Basilia De la Cruz Osorio pampa ika ininnekilis, ika tlaijilistli tlen innechmakakej, pampa inmojuantij innechmakakej nemilistli, inmojuantij nochipa initstokej nouaya pan noyolo. Tlaskamati nonana uan notata pampa inkichijkej nochi tlen monekiyaya uan ma nijtlami motlamachtli, inmojuantij nochipa inkinejneuilkej tlen kuali ika na, tlen mostla huiptla na uelis nijchiua, xineltokaj pan na.

Tojuantij ken tipilmaseualtsitsij tikixnamiktokej miak tlamantli tlen ouij uan axkanaj nechilkajtokej notatajuaj yon nototatajuaj yeka namaj uan nochipa

nikintlaskamatilia ika nochi noyolo pampa nechpaleuijtokej uan nechopaleuiaj uan nochipa itztokej nouaya. Nojkia nikintlaskamatilia noikniuaj Faustino Cruz de la Cruz, Sabina, Ana Delia, Lidia, Alberto nijneki nikinijlis nikinneki miak uan axkemaj nikilkauas pampa nochipa nechpaleuijtokej uan nechchikauilkej mejkatsa kipiayayaj inintekij inijuanti axkemaj nechkajkej noselti. Namaj axkanaj nijpiya tlajtoli tlen nikijlis notetaJairo Rangel, axnijpiya tlajtoli tlen ika nijtlaskamatilis, pampa ya nochipa nechpaleuia, ya nochipa nouaya itstok, tlaskamati noyoltsij. Seyok pilmaseualtsij tlen nijtlaskamatiliaj ika nochi noyolo, tlen nouaya nemi kampa niyay, nechijyouijtok ni chikome, chikueyi metstli ya nopilkonej pampa nechuaya nemi mojmstlaj, kemaj nitekiti, kemaj axnimaj nimaj nikochi, nopilkonej ya no kimachilij kenijki nipanotok pan ni tlatejtemolistli, tlaskamatij nopilkonej pampa tinechijyouijtok uan nijneki xijmatij nimitstlajsojtla ika nochi noyolo.

Nojkia axkanaj nikinilkaua notekixpoyouaj tlen itstokej pan ejeliuis tlali ken nikaj mexko uan Estados Unidos tlen nechijlijkej ma nijkixti ni tlamachtilistli, inijuanti nechkuatopeuayayaj ma nijkixti notlamachtilis, nikintlaskamatilia nochi inijuanti pampa nechmakakej uan nechtitlanilkej nochi chikaualistli uan namaj nijkixti ni yejyektsij ojtli tlen tlamachtilistli, nimechtitlanilia miak tlajpalolistli kampa initstokej.

Nikaj nojkia nikintlaskamatilia notekixpoyouaj nauatljatonij tlen kipojkej notlatejtemolis. Tlamachtijketl Sabina Cruz de la Cruz, ya eua pan se pilaltepetsij tlen Tecomate tlen Chicontepec uan tlamachtijketl Victoriano de la Cruz de la Cruz, yaeua pan se pilaltepetsij tlen itokaj Tepoxteco tlen yaya Chicontepec tlen altepetl Veracruz. Nijtlaskamatilia ibijuanti pampa momakakej ininkauij uan kitlachilkej tlachke nechpoloa, kanij nimokuapoltok, kenijki ma nikijkuilo se tlajtoli uan tlen axmoneki ma youi pan ni tekiti tlen nijxitlaua.

Nojkia nikintlaskamatilia nomaseualpoyouaj tlen kampa niualaj inijuanti tlaue nechyolpaktia pampa ne pejki nisaniloa nonauatljatol, nechnextilkej maseuallajlamijkayotl, yeka nikaj no nikintlaskamatilia pampa iniuaya nimomachtij ni yejyektsij tlajtoli tlen itokaj náhuatl. Nojkia sekin maseualmej sihuamej tlen axkanaj

motlastlakej uan mokajkej ma nikintenkopina uan ijkinoy uelki nijsenkixtia ni tlamachtlistli, tlaskamati notekixpoyouaj; Catalina Osorio Hernández, Ma. Antonia de la Cruz, Claudia Santiago Francisco, Antonia Francisca Rosa uan María Josefa Cruz Cruz. Innochimej nimechtlaskamatilia uan nimechuika pan noyolo axkemaj nimechilkauas, tlaskamati, Tecomate, Chicontepec, Veracruz.

Tlatekpanalistli

Tlakuamachilistli	7
-------------------------	---

Tlaxelolistli ce

1.1. Mochiuas tlatejtemolistli “pilaltepetsij Tecomate Chicontepec Veracruz”	14
1.2. Sekin kampeka uan totiotsitsij tlen uajkapatl	24
1.3. Kampeka tlen mochiua kemaj axtlauetsij	25
1.4. Ken moxeltoya tlaltepaktli.....	35
1.5. Uajkapamej kixeloaj tlali pan nauí	37

Tlaxelolistli ome

2.1. Tlen kichiuayaya koneichpokatl uajkajkia kemaj kimatij koneuaj.....	41
2.2. Tlen kichiuayaya uajkajkia kemaj koneichpokatl kipyaya chikome, chikueyi metstli koneuaj.....	45
2.3. Uajkajkia kemaj ajsiyaya tonatij eualistli	48
2.4. Ken momokuitlauiyaya mexicana uajkajkia	51
2.5. Ken polijtiai ki tetlalanani inintekij	54

Tlaxelolistli eyi

3.1 Tenkopinkayotl tlen maseualmej tlen sekij pilaltepetsitsij tlen Chicontepec kemaj konepixkej	58
3.2 Se: Kemaj konepixki Catalina Osorio Hernández pan xiuitl 1958.....	58
3.3. Ome: Kemaj konepixki Ma. Antonia de la Cruz pan xiuitl 1969	63
3.4. Eyi: Kemaj konepixki Claudia Santiago Francisco pan xiuitl 2015	69
3.5. Se: Tetlalanketl tlen pilaltepetsij Tecomate Chicontepec	80
3.6. Kemaj se siuatl axueli konepiya, “Kampa mokonetlalia”	86
3.7. Ome tetlalanketl: María Josefa kiajaltia konetsij.....	86

Tlaxelolistli nauí

- 4.1. Tlasejatlalili uan tlasenkixtili tlen toauimej tlen mokuajtlatkej pan ejeliuis xiuitl. 98
- 4.2. Tlasejatlalili se: Catalina Osorio uaya Ma. Antonia de la Cruz de la Cruz 98
- 4.3. Tlasejatlalili ome: Ma. Antonia de la Cruz uan Claudia Santiago Francisco . 100
- 4.4. Tlasejatlalili eyi: Catalina Osorio, Ma. Antonia de la Cruz de la Cruz uan
Claudia Santiago Francisco 103
- 4.5. Tlasejatlalili tlen tetlalanani 105
- 4.6. Tlen panok Chicontepec ika se siuatl koneuaj 108

Tlaxelolistli makuili

- 5.1. Tlatsonkixtilistli 109

Tlajkuilouani 113

Tlakuamachilistli

Pan ni tlaltepaktili itstokej miakej maseualmej tlaixmatij, inijuantij kipiay lajlamikilistli, kipiya ininmaseuallajlamijkayo, ken na nojkia nijpiya maseuallajlamijkayotl tlen pan nitlatskitok uan ni kipiya se ueyi tlaixmatilistli ika koneualistli kampa itstokej toauimeh tlen kintlalana konetsitsij pan pilaltepetsitsij tlen Mexko, kampa na niualaj tijtokaxmatiaj tetlalanketl. Tetlalanketl ya kinpaleuia siuamej tlen koneuajkej uan kuali tlayekana pan ininnemilis, kampa ininteixmatkauaj tlen koneuajkej sansejko itstokej pan ininaltepej uan axkanaj ijiyoka.

Ni toau tetlalanketl kipiya kuali ixtlamatilistli uan kuali kichiua itekij, ya kuali kiixmati pampa ya ika ixtlapanki yani tekittl tlen kimakatok toueyi nana uan toueyi tata. Ya kipannextia miak tlamantli maluili tlen kinpano konetsitsij kemaj ayikanaj euaj, kemaj euajya uan teipaj kemaj ejtokejya. Ni kichiuj se kampeka tlen itokaj “*kiajaltiaj konetsij*”. Tetlalanketl kimati tlen kichiuiiaj ika iijxik konetsij, nojkia kimati tlen tlamantli xiuitl, sintli, kantelaj, teksistli uan sekinok tlamantli maluili kitekiuia pan se kampeka tlaajaltilistli.

Namaj tlen pilaltepetsitsij tlen yaya Mexko, itstokej toauimej maseualtsitsij tlen ayojkanaj kinekij momakotlalisej pan tetlalanani tlen yaya ne pilaltepetsitsij. Namaj inijuantij kinekij yasej kampa tekittij koyomej chipauakej tlen tepajtiaj pan ueyi altepetl. Ni pano kemaj se siuatl kineki kiyas ipilkonej, ni tepajtiani san kincuaajtaliaj siuamej pan ueyi altepetl, uan ika ni kiniyokauiaj. Kiiyokauiaj siuatl uaya iteixmatkauaj, kinkixtiaj pan ininaltepej kampa itstokej ininteixmatkauaj uan kejni mokauaj ininselti.

Kejni nesi pampa siuakoneuajkej kinmakaj pajtli tlen kipiya miak tlamantli tlen axkuali uan uelis kiijtlakoa inintlakayo. Ika ni maseualmej nesi kinchiuaj kese teposyolkamej pampa tepajtiani tlen altepetl axkanaj kinixmatij koneuajkej ni san ijkinoj motlaliaj ininmako. Inijuantij san kinpaleuiaj ma konepiyakaj. Sampampa nesi kese teposyolkamej pampa kinmakaj miak tlamantli uan kinchiuiiaj kese tlen monamaka.

Ika nochi ni tlamantli namaj onkaj se ueyi kuantli ika tetlalanani pan sekin pilaltepetsitsij tlen Mexko uan sekinok ken Chicontepec kampa itstokej nauatlajtoanij

uan sekinok pilaltepetsitsij, onkaj kualantli pampa ayojkanaj kintlaneuiaj tetlalanani, inijuantij ayojkanaj kintlalanaj konetsitsij, namaj inijuanfij ayojkanaj uelij kisenkixtiaj inintekij. Namaj koneuajkej kemaj kipyasejya ininkonej youij pan altepetl uaya tepajtianij uan kinijliaj se tetlalanketl ayojkanaj uelis kixitlaua itekij, kejne kipyasej ininkonej ininmako, pampa inijuantij axtlen uelij kichiuaj kemaj onkaj se ueyi kualantli ika siuatl o ika ininkonej uan ni uelis miki ininmako tetlalanketl uan axtlen uelis kichua teipaj kintlajtlakoltisej uan kintsakuasej. Kejnopa namaj kintemajmatiaj tetlalanani.

Na nijnejneuilia sampa moneki maseualmej siamej koneuajkej ma momatlalika pan tetlalanani pampa tlauei cuali inintekij; pampa tlen ya kinmaka ni axkanaj kiijtakoa inintlacayo, yon tlen ininkonej. Yeka pan notekij, nijsansej kotilis miak tlanejneulistli tlen uajkapatl uan tlen namaj. Ni tlatejtemolistli nijchiuas ika nonauatlajtol, pampa tlen namaj axkanaj onkaj amoxitli. Ika ni teipaj nomaseualpoyouaj uelisej kipouaj uan inijuantin uelisej kiijtosej kanika kinekij yasej kemaj kinekisej kipyaj ininkonej. Kejni siukoneuajkej uelisej kikuamachilisej, ¿kenke kuali tlen kixitlaua tetlalanketl uan ika tlen mochijkilola itekij?

Uajka nikaj eltok sekij tlajtlaniolistli tlen ika nijchikilos notlatejtemolis uan nijmatis kenijki mopatlaltualtok ni tekitl uan kenijki kiitaj nomaseualpoyouaj:

¿Tlen tlamachilistli uan xitlualistli kipyaj maseualmej ika koneualistli?

¿Tlen tekitl kichua tetlalanketl pan pilaltepetsij tlen Chicontepec ika koneuajkej?

¿Tlen axseja onkaj pan xitlualistli tlen koneuajkej pan ejeliuis xiuitl?

¿Tlen tlamachtlistli nitemaka tlen uelis mochiuaj pan pilaltepetsitsij naua uan uelisej kisenkuiliaj tekitl tlen koneuajkej?

Namaj nikaj eltok ajachitekitl tlen ika nijchikilos notlatejtemolis uan tlen nijneki nijmatis, kanij nijneki nitlamis ika ni tekitl:

- Nikixmatis tlamachilistli uan xitlualistli tlen nauas ika koneuajkej.
- Nijkuamachilis tlen amatl kinextia tetlalanketl ika tlen kichua pan pilaltepetsij nauas ika koneuajkej.
- Nijpanextis tleche axseja onkaj pan xitlualistli tlen koneuajkej pan ejeliuis xiuitl.

- Nitemakas pan kaltlamachtiloyan kenijki ueliskia momaka pan pilaltepetsij naua uan kuali ma mochiua tlen koneuajkej.

Na nijchuias ni tlatejtemolistli kampa nisanilos ika koneuajkej; nijchuias tlatejtemolistli, nitekitis ika sekin amochtli tlen neluajkapatl tlen onkaj pan siglo XVI asta namaj. Ni tlatejtemolistli moneki ma nelnijmanexti sekin tlamantli tlen nechpaleuis nijkixtis ni tekittl. Nijtemos amochtli, tlajkuilolistli san tlen saniloa ika koneuajkej, maseuallajlamijkayotl tlen uaya tlatskitok; kenijki kixitlauayayaj koneuajkej; kenijki peua, youi uan tlami kemaj siuatl koneuaj; tlen kichiuayaya siuatl koneuaj pan nopa chicnau metstli; tlen xuiipajtli kiteuiyayaj uan tlen kampeka kichiuayayaj kemaj euayaya se konetsij; tlen kichiuayayaj ininteixmatkauaj uan maseualmej tlen pilaltepetsij kemaj se toaui mokuajtlalkia; itekij tetlalanketl; tlen kampeka uaya tlatskitok tlen koneuaj; uan sanili o tlajtoli tlen motekiua kemaj se koneuaj.

Nojkia nikintenkopinas sekin maseualmej tlen namaj pan pilaltepetsitsij tlen Chicontepec, Veracruz. Siuamej tlen kipixkej ininkoneuaj ika tetlalanketl; tlakamej tlen kinpaleuijkej ininsiuajuaj pan partoj; uan tetlalanani. Uajka ika tlamantli tlen moijtoa uajkapan uan ika tenkopinalistli tlen namaj na uelis nikita kenijki panotiualtokej tlen koneuajkej uan kenijki momachiliaj maseualemj kemaj se siuatl koneuaj; nojkia kenijki kiitaj kemaj koneuaj. Ika ni nikitas kenijki mopatlatiualtok pan ejeliuis xiuitl.

Pan ni tlatemolistli nikitas ken mopatlatiualtok tlen tlatejtemolistli mochiituialtok tlen siglo XVI asta namaj. Ika ni tlatejtemolistli na nielis kese tekitiketl tlen uajkapanemilistli uan kese tekitiketl tlen uajkapamaseualmej pampa moneki ma momati ininemis ken eliaya uan pampa moneki ma tijmatikaj kenijki mochiituialtokej, kenijki panotiualtokej koneuajkej asta namaj. Kemaj nijmatis kenijki mokuajtlaltiualtokej maseualmej tlen uajkapatl uelis nijkuamachilia miak tlamantli tlen namaj.

Uajka ni tlatejtemolistli kipiayas makuili tlaxelolistli. Pan tlaxelolistli se nisaniloa ika kanij eltok ni pilaltepetsij, kejne keskij maseualmej itstokej pan se uan se pilaltepetsij tlen uaya nimonojnotsas sekin maseualmej. Nojkia kenijnki kipiayaj ininchaj, kenijki

kichiuaj innemilis, kenijki kintekimachtiaj ininkojkoneuaj, tlen kampeka kichiuaj uan kenijki pan itstokej nauamaseuallajlamijkayotl; kenijki moxeltok tlaltepaktli ken sekinok tlamantli. Pan tlaxelolistli ome nisaloa ika sekin tlajkuilouanij tlen tlajkuiltokej ika notlatejtemolis, tlen kenijki kixitlauayayaj kemaj siuatl kimatiaya koneuaj, tlen kichiuayayaj kemaj kipyaya chikome o chikueyi metsti, kenijki mokuajtlaliaya siuatl kemaj ajsiaya tonatij eualistli uan kenijki polijtiaki tetlalanketl itekij.

Pan tlaxelolistli eyi nisaniloa ika tenkopinalistli tlen nikinchiuilij nomaseualpoyouaj tlen mokuajtlalijkej tetlalanketl imako, na nikintenkopinki eyi auimej tlen mokuajtlalketl ika tetlalanketl pan ejeliuis xiuitl, se eua Tepecxitlan, se Tecomate uan se Tiocuayo. Nojkia kintenkopinki omej tetlalanani se eua Tecomate uan se eua Tiocuayo. Pan tlaxelolistli naui nikaj nisaniloa ika tlasejatlalili tlen tenkopinkayotl tlen siamej mokuajtlalkej imako tetlalanani pan ejeliuis xiuitl ua tlen tetlalanani. Uan pan tlaxelolistli makuili nisaniloa ika tlatsonkixtilistli tlen ika nochi ni tekittl uan tlen ika nisenkisa pan notlatejtemolis, ken tlen kenijki mopatlatiualtok uan mopatlatok pan ni ueyi tekittl tlen maseuallajlamijkayotl tlen nomaseualpoyouaj.

Namaj nikaj nikinijkuilos tlen sekin amochtli mochijtiualtok uan saniloa ika koneuajkej, kampeka, tlaneltokili, totiotsitsij, xiupajtlil uan sekinok tlen uaya moxinepaltok. Amochmej tlen nechpaleuisej nijchiuas notlatejtemolis. Pan amoxttli, *El culto a los astros entre los mexicas* (1975), Yólotl González Torres, saniloa ika maseualmej tlen itstoyaj pan Valle de México pan siglo XVI, uan ika inintlaneltokilis, ininmaseuallajlamijkayo, kampeka tlen inijuantij kitekiuiayaj, totiotsitsij tlen pan tlaneltokaj, tonalpouali tlen kitekiuiayaj uajkajkiya, saniloa ika tonatij, ika metstli uan ika sekinok tlamantli tlen kinextia ken kenijki panoyayaj maseualmej pan ne se xiuitl. Ni amochtli nechpaleuis nijkuamachilis miak tlamantli tlen uajkapatl uan tlen kiiitoaj sekinoketj tlatejtemoliani. Nikaj nojkia niktas tlen tlamachilistli uan xitlaualistli tlen koneuajkej.

Seyok amoxttli, tlen nijtekiuis ya *Nacimiento y muerte de una profesión. Las parteras tituladas en México* (1999), Ana María Carillo saniloa ika se tlamantli tlen

tetlalanani, kenijki neski pan altepetl tlen kese namaj moneki elis ika tlamachtlistli; tlen tikijlisej tlen ika kipoliuiltisej tetlalanani tlen achtouinij. Kenijki moxinepaloa tepajtiani uaya tetlalanani pampa ni axkemaj moijtojtoya monekiyaya ika tlamachtlistli. Pan ni tlajkuilolistli kiijtoa pan siglo XX, tepajtiani moketskej uan ni axkanaj ma eli ika tlamachtlistli uan kichijkej ma mokauaj inintekij tetlalanani tlen uajkapatl.

Seyok amoxltli, *El nacimiento en el mundo prehispánico* (1998), De la Torre, Ernesto. Pan ni tlajkuilolistli saniloa ika kemaj se koneichpokatl kimati koneuaj, ajkia inijuanti uelij itstosej kemaj se konepiya, sekin kampeka, kemaj eua konetsij, kemaj miki se konetsij, itekij tetlalanketl, tonatij kemaj eua konetsij, nojkia kemaj kikuaaltiaj se konetsij, ika tlaneltokili uan ika tonalamatl. Ika tlen saniloa ni amoxltli nechpaleuis nijchiuas notesis tlen koneuajkej pampa nikaj kimanextia tlen kenijki kichiuayayaj uajkajkia. Pan ni tlajkuilolistli nikitas kenijki kimachiliaj, kenijki kixitlauaj tlen kemaj se mokuajtlalia, nikaj nikitas kenijki panotiualtok.

Seyok amoxltli, *Género y Sexualidad, un estudio diacrónico desde la Antropología Social* (2006), Rosales Mendosa, Adriana Leona. Ni amoxltli nijtekiuis pan notlatejtemolis pampa saniloa ika tlacayolistli tlen siuatl uan tlatcatl. Nojkia tlen tokilistli, maseuallajlamijkayotl tlen mayas uan náuatl kemaj ayikanaj ajsiyaya Colón. Nojkia ika tlen kiijtosneki tlanejneuilistli uan machilistli ika kenijki uaya tlatskia se kampeka. Ni tesis nojkia saniloa ika maseuallajlamijkayotl: tlen tlanejneuilistli, tlaneltokilistli, momatlistli uan tlatekpanalistli tlen kichiuaj siuamej uan tlen kiijtosneki pan innemilis. Nojkia kixitlaua tlen sajsanili uan tlaneltokili tlen chikaualistli tlen moneki pan tlaltepaktli. No onkaj sekinok tekittl tlen kichiuaj maseualmej: totajtsitsij, tlajkuilouanij, tetlalanani, tekitinij tlen kampeka. Ika nochi ni tlen kiijkuiltokej pan ni tesis, na nikita kuali nechpaleuis pan notlatejtemolis kampa nikitas sekin tlamantli tlen kenijki kichiuayayaj maseualmej uajcaykiya uan kenijki mopatlatiualtok.

Pan amoxltli tlen *Cuerpo Humano e Ideología I* (2012), López Austin, Alfredo. Ni saniloa ika maseuallajlamijkayotl; ika sekin tlamantli tlen totiotsij; ika nemilistli pan ni tlaltepaktli. Nojkia saniloa ika tlakayolistli tlen toijitiko tlen kixitlaua uan tlen uaya

moxinepaltok; ika tonatij tlen tlitl, tlen kali uan tlen onneuaj konetsij. Nojkia saniloa ika kemaj maseualmej kiijtlakoaj tonatij ken momanauiaj uan kenijki mopajtiaj; tlen totonik uan tlen sesek; kemaj se siuatl uan se tlakatl kochij sansejko uan siuatl mokaua koneuaj; uan kemaj se siuatl koneuaj uan kipiya ikonej. Pan ni amochtli saniloa ika miak tlamantli tlen uajcalkia uan namaj ni nechpaleuis nijkuamachilis sekin tlamantli tlen namaj. Ika ni tlatejtomolistli tlen tlatejtemolianij kichijtokej ni mechpelaus uan nikitas kenijki mopatlatiualtok uan kenijki kiitaj inijuantij ika maseualmej innemilis. Nikaj nesi nomaseualpoyouaj innemilis tlauei yejyektsij uan moneki matikijpaleuikan ma axkanaj poliukaj, ken inijuantij, inintlajtol, uan ininmaseualtlajlamijkayo.

Seyok amochtli tlen nijtekiuis ya tlen Historia General de las cosas de nueva España tlen kiijkulol Fr. Bernardino de Sahagún pan siglo XV, tlen pan amochtli chikuase. Pan ni amochtli saniloa ika miak tlamantli tlen kenijki kichiuayayaj tlen kemaj monamiktiayaj, kemaj se siuatl uan se tlakatl kinekij tlaajsej, tlen kichiuayayaj kemaj siuatl kimatiayaya koneuaj, tlen kichiuayayaj tetatajuaj kemaj siuatl kijaixitiaya chikomej o chikueyi metstli, kenijki se aui uaya saniloa tetlalanketl kemaj kimaktiliayaj kese uan ya kimokuitlauisa kemaj konepiyas, tlen kimakayaya tetlalanketl siuatl tlen koneuaj uan ijkino axkanaj uajkauas yon oujti konepiya. Seyok tlamantli tlen saniloa ni amochtli uan nikita tlauei moneki ya kenijki kinitayayaj siamej tlen mikij kemaj konepiyaj, kenijki tetlalanketl kitekiaya konetsij iijxik, kenijki tetlalanketl kijaaltiaya konetsij uan tlen kiijliaya tetlalanketl siuatl tlen konepixki kejni kenijki kitlajiliaya, nojkia ininteixmatkauaj. Ni amochtli nechpaleuis nijkuamachilis miak tlamantli tlen kenijki mochiuayaya uajcalkia kemaj siuatli koneuaj, kemaj mokuajtlalia uan namaj ayojkanaj mochiua.

Uan amochtli tlen nijtekiuis ya tlen Arqueología Mexicana, tlapoualistli epouali, tlen itokaj *El ciclo de la vida*. Las edades del hombre en Mesoamérica seyok pampa ya kikixtia miak tlamantli tlen uajcalkia tlen pan siglo XV. Pan ni amochtli saniloa ika kemaj ajsi tonatij tlakatis konetsij uan tlen kichiuliaj toaui kemaj euasa konetsij, tlen kimakayayaj siuatl uan axkanaj ma mouajkaua, kenijki tetlalanketl kiseuiyaya aui kemaj konepiyas uan kenijki kiitayayaj siuatl kemaj miki kemaj konepiya. Ni amochtli saniloa

kentsi seja ika amochtli tlen Fr. Bernardino de Sahagún, sampampa nikaj tlajkuiloa Eduardo Matos Moctezuma.

Tlaxelolistli se

1.1. Kampa mochiuas tlatejtemolistli “pilaltepetsij Tecomate Chicontepec Veracruz”

Pan ni tlatejtemolistli tlen nijchuias itokaj *Tlamachilistli uan xitlaualistli tlen koneuajkej pan ejeliuis xiuitl tlen nahuamaseuallajlamijkayotl*, nikaj nikitaz kenijki uaya moxinepaloa ika ininnemilis nomaseualpayouaj; nikixmatis tlamachilistli uan xitlaualistli tlen nauas ika koneuajkej. Nikinkuamachilis tlen amatl kinextia tetlalanketl, tlen kichia pan pilaltepetsij ika koneuajkej kemaj ayieua konetsij uan kemaj ejkia konetsij. Nijpanextis tleche axseja onkaj pan xitlaualistli tlen koneuajkej pan ejeliuis xiuitl tlen uajkajkia uan tlen namaj. Nitemakas ni amochtli pan kaltlamachtilyan uan ma kiitakaj kenijki ueliskia momaka uan mokixtia pan pilaltepetsitsij naua uan ma kuali mochiua tlen koneuajkej.

Ika ni tlatejtemolistli na nijchuias sekin tenkopinkayotl, nikintenkopinas sekin maseualmej tlen euaj pan pilaltepetsitsij tlen Tecomate, Tepecxitla uan Tiocuayo tlen tlatilantok altepetl Chicontepec Veracruz. Ne pilaltepetsitsij axkanaj neluejueyij. Tecomate Chicontepec ni mokaua nechka se altepetl tlen itokaj Tantoyuca Veracruz, ni mochiua ome kauitl uan tlajko uan ijkino se ajsis Tecomate. Ni pilaltepetsij kipiya (180 metros) makuilpouali uan najpouali tlen tlajo iuajkapanka tlen atl, (nuestro-mexico.com, 2015). Kejne ken nikijtoj achtoui ne eltok pilaltepetsij Tecomate, uan uelis se ajsi.

Namaj nikaj nisanilos ika keski maseualmej itstokej pan pilaltepetsij tlen Tecomate uan itstokej (563) setsontli uan makuilpouali uan eyipouali uan eyi maseualmej, (273) majtlakpouali uan eyipouali uan majtlaktli uan eyi tlakamej, (290) majtlakpouali uan najpouali uan majtlaktli siamej. Maseualmej tlen itstokej pan pilaltepetsitsij tlen altepetl Chicontepec sekin ni kipiay ininchaj pilxajaltsitsij. Nojkia sanilistli nahuatl, inijuantij saniloa tikiytosej san nahuatl pampa axkanaj saniloa kaxtilajtlajtoli, (nuestro-mexico.com, 2015). Tlen saniloaj nauatl pan ne pilaltepetsitsij ya san piltetajtsitsij pampa konemej tlen moskaltiaj ni ayojkana kinnojnotsa ika náuatl, namaj kinnojnotsa ika kaxtilajtlajtoli yeka ayojkanaj saniloaj. Namaj konemej tlen ne

altepetsitsij inijuantij ayojkana ixtlapantiyouij ika tonauatlajtol. Tlakamej tlen chikajtokej ni saniloaj ome sanili, tlen nauatlajtoli uan kaxtilajtlajtoli. Kejni panotij ni tlamantli, na nijtlalia pampa koyomej chipauakej tlauei kinnojnotskej chikauak notekixpoyouaj uan kinilkej axkanaj ma kinnexilikaj ininkojkoneuaj náuatl pampa ni axkanaj kuali, yeka konemej namaj ayojkanaj nauatlajtouaj, pampa sekin kejnopa panokej.

Pan pilaltepetsij Tepecxitla, ni axkanaj mas ueyi, nikaj itstokej (295) majtlakpouali uan najpouali uan kaxtoli maseualmej. Nikaj itstokej (141) makuipouali uan omepouali uan se tlakamej, uan (154) makuilpouali uan omepouali uaj majtlaktli uan naui siuamej, (nuestro-mexico.com, 2015). Pan ne altepetsij eltok se tepetl tlen axkanaj tlauei uajkapaj. Sekin maseualmej tlen pilaltepetsij Tepecxitlan o maseualmej tlen tlaneltokaj kemaj kimatij sekin kichiuaj se kampeka o kitlatlakualtiaj tlali, ni mosansej kotiliaj pan se akajya ichaj uan mopaleuiaj ika nochi tlamantli tlen motekiuis pan ni kampeka. Kemaj mochiua ni kemaya youij pan tepetl tlen Tepecxitla, kemaya youij pan tepetl tlen ueyi tlen itokaj Postectitlan. Ni tepetl Postectitlan ni neluajkapantik. Kijitoaj maseualmej ni tepetl tlamiyaya pan mixtli sampampa kemaj onkaj se kuantli ika totiotsitsij ni kiuelonijkej yeka namaj ayojkanaj ajsi pan eluikak. Sampampa ken nikijtoj kemaj nomaseualpoyouaj kichiuaj se kampeka ni youij pan tepetl, kemaya youij pan tlen kuekuetsij uan kemaya pan tlen ueyi tepetl.

Seyok pilaltepetsij ya itokaj Tiocuayo ni se pilaltepetsij tlen tlatilantok pan altepetl Chicontepec. Tiocuayo nojkia axkanaj mas ueyi, pan ni pilaltepetsij istokej (474) setsontli uan eyipouali uan majtlaktli uan naui maseualmej, (225) majtlakpouali uan sempouali uan makuili siuamej uan (249) majtlapouali ompouali uan chiknau tlakamej, (nuestro-mexico.com, 2015). Ni maseualmej nauatij tlen ni pilaltepetsij tlen mas tonauatlajtol ya tetajtsitsij pampa konemej tlen moskaltijtiajkej ayojkanaj kuali nauatij pampa tlan se maseuali kinnojnotsa se konetl o se telpokatl ika nauatl ya kikuapas ika kaxtilajtlajtoli, telpokatl kena kikuamachilia sampampa axkanaj ueli kikuapa ika nauatl. Ika ni kiiptos telpokamej tlen sekin pilaltepetsitsij tlen tlatilantok tlen Chicontepec inijuantij ayojkanaj saniloaj nauatl, namaj inijuantij san tlajtoaj kaxtilajtlajtoli.

Pan ni pilaltepetsij tlen Tecomate uan Tiocuayo axkanaj eltok yonse tepetl uajka kemaj maseualmej kinekisej kichiuaj se kampeka, uajka maseualmej tlen kineltokaj pan kampeka ni mosansej kotiliaj uaya sekinokej tlen kichiuaj o tlayekanaj pan kampeka tlen mochiua. Maseualmej tlen ni pilaltepetsij ni no tekitij ken sekinokej, se uan se tekiti uan kichiua tlen kineltoka, pampa onkaj tlatlepanitalistli.

Namaj nikaj nisanilos se kentsij ika kenijki moyoyontiaj maseualmej tlen pilaltepetsitsij tlen Chiconteppec. Piltetajtsitsij tlen ne mokentiaj ininpantaloj tlen mantaj kejne senkisa. Sekin siuamej uan tlakamej kitekiuiaj ininuarachij, kitekiuia tsonekauili uan kemaj youij se kanajya ken uelis milaj o kipaxaloaj se ininteixmatka ni kiukaj se ichmorral. Piltenantsitsij inijuanti mokentiaj se yoyomitl tlen itokaj kechtlamitl, ni kechtlamitl tlajtsomali tlen kitokaxtiaj tlapoualistli, ni mochiua pan naui ajachi yoyomitl tlen itokaj kuadriyej, kinmojmotskiltiaj teipaj sampa kiijsomaj pan se yoyomitl chipauak tlen elis tenantsij iyoyo. Seyok tlamantli tlen mokentiaj tenantsitsij ya se tlamantli tlen itokaj kueyitl. Ni kueyitl ni ueueyak uan kichiuaj ika miak tlapojpostektli o tloxoxolocholij. Nojkia kitlajuiliaj ome o eyi listo nechca itenoj uan uajuajka uelis se makuili majpili. Teipaj kemaj eltojka nopa kueyitl ni kikuaj se kuajyoli uan kikalakiaj pan kaktli tlen yas itlajkoyaj tenantsij. Ni eli se yoyomitl yajmaxtik tlen tenantsitsij. Kejni moyoyontiaj nomaseualpoyouaj tlen tetajtsitsij.

Pan achitlaxeloltsij nisanilos se kentsij ika maseualmej tlen chikajtokej uan konemej; inijuanti axkanaj moyoyontiaj ken tenantsitsij yon ken tetajtsitsij. Ni nomaseualpoyouaj inijuanti moyoyontiaj kese se tlakatl ke altepetl, tlakatl se pantaloj tlakouali uan kamixa nojkia tlakouali; siuatl moketia yoyomitl kese ikuej sankuali, yoyomitl ni sankuali, nochi ni omej san tlajtsomali. Ni siuatl san kikoja yoyomitl ika mapeli uan san tlanauatia kenijkatsa itamachka kineki. Keni moyoyontia nomaseualpoyouaj tlen chikajtokej.

Nikaj nisanilos kentsij ika kenijki motlakentiyayaj konemej. Siuapilmej mokentiyayaj yoyomitl tlen kiijsomayaya ininnana, ni axkanaj kinyoyonkouiyaj. Tlen okuichpilmej ya axkanaj kinmaijtsomiliayaj ininpantaloj inijuanti ya nochipa kinkouiliayaj;

ininyoyoj tlen uajkapa nojkia kinkouiliaj. Seyok tlamantli tlen kitekiuiaj okuichpilmej ya uarachi o tekaktli uan kemaya nemiyaya san ika ininikxi. Kejni namaj nojka moyoyontiaj maseualmej tlen chikajtokej uan konemej, sampampa ni mopatlatij yolik uan sekin siuamej ayojkanaj tlanauatiaj ma kinijtsomikaj pampa namaj kikoajya tlachijchialia.

Namaj nikaj nisanilos ika kemanijki peuaj tekij siuamej uan tlen kichiuaj tlen euanij pilaltepetsitsij tlen Chicontepec, tlen nisanilki uaya se aui tlen itokaj María Basilia de la Cruz Osorio, pan 18 de Abril de 2014 ika sekin tlamantli tekittl tlen kaliitk. Uan ni tlamantli tlajkuilolistli mokixtij pan se pilamoxtsij tlen itokaj Tonelhuayo.org Revista Electronica, tlen kiski pan 30 metstli tlen julio tlen 2015. Nojkia tekittl tlen kuali kichiu se siuatl koneuaj. Se siupil itekij peuaj kemaj nojka kuekuetsij, kemaj kipiya se makuili o chikuase xiuitl pampa ni uaya tlatskia inana. Inana yolik kiiltij tlen moneki ma kichiu. Ni peuaj kemaj tenana yohui atlakui uaya ikonej se ome ueltaj. Sekin tekittl tlen peuaj kichiu siupil uaya inana: *tlachpanaj*, *tlachikueniaj*, *maltiaj*, *tlapakaj*, *tisij*, *tlakualchijchiuaj* uan sekin tekittl tlen *milaj*.

Tlachpanaj: siupil uaya tlatskia inana uan tlachpanasej omej. Tenana kikui apasoxiuitl uan youi tlanempaj kampa tlasoltlaj uan peuaj kiolchoa tlasoli. Uajka siupil peuaj kitlajtlanilia inana “ma na no nikneki notlachpouas” teipaj tenana konkui se tlatskintli apasoxiuitl uan kimaka ikonej. Ijkinaj tlachpanaj kiolchoaj tlasoli uan teipaj kitlatiaj. (Osorio. 2014) Kejni peuaj tekikui siupil, uelis nikijtoa ni tekittl tlen tlachpanalistli pan ne pilaltepetsij ni kichiuaj san siuamej. Ni tekittl nesi axkanaj ouij sampampa kemaj se siuatl koneuaj ni eli kentsij ouij pampa tlan siuatl kinekis tlachpana san ika xiuitl ni moneki mopachos uan ya axkanaj uelis. Tlan tlachpanas ika tlachpoastli tlen kuauitl ni axkanaj tlen mas onkas. Uajka kemaj se siuatl koneuaj ni moneki axkanaj mopachos santekittl uan tlan panos ni tlamantli uajka kena kimachilisa kese axkuali moolinij uan ni kipiayas kualantli ika ikonej pampa kemelaua axkuali kisati.

Tlachikueniaj: youij apaj tenana kimaka siupil se yoyomitl kuekuetsij o tlen yaya siupil iyoyo. Teipaj kinextilia kenijkatsaj kitemilis xapoj uan kenijki kitojtoxomas; “mami kejni tijtemilis xapoj uan tijtoxomilis nikaj kampa sokiyoj, nokia tijtekilis atl, uan

kemaj tikitias kiskia isokiyoj uaka ni tikakixtis uan tijtlalis iyoka uan kejnopa tijkuis seyok yoyomitl.” Tenana kinextilia ikonej kenijki kuali tlachikuenis kemaj yas iselti. (Osorio. 2014). Tlen tlachikueniaj, pan ne pilaltepetsitsij tlen Chicontepec ni se tekitl nojkia san tlen siuamej. Uan kemaj se situatl koneuaj ni uelis kipaka o tlachikuenia san yoyomimej tlen axkanaj uejueyi, pampa se situatl tlen koneuaj axkanaj ueli tlatlalana pampa tlan kichiuas ni uelis kipoloa ikonej.

Maltiaj: Tenana kemaj kiajaltia siuapil uaka kiiltij kenijki maltis iselti. Uan kiiijlia: “mami, kemaj timaltis moselti ni achtoui timotsompakas, timotlaluilis xapoj iijkinij timokuatojtoxomas kuali. Teipaj yas motlakayo uan ijkinoj timoxapojuis, tijxapojuis momaj, moyolixko, motlajkoyaj, momets, mometsxejxelyaj, moikxi, o nojkia tlan tijneki timoatekis sempajka uan timoxapojuijtis. Teipaj timoakixtis uan timopojpouas ika se motoayaj uan ijkinoj timoyoyontis. Kemaj titlankia timotlachikuenia timotlatejtemilis uan tiyasa tochaj.” Se tenana nochipa kineki nochi tlen kuali ikonej uan kinextilia tlen moneki, kemaj elis ueyi uan tlaajsis ni axkanaj ouijtis, (Osorio. 2014). Ika ni tlaajlistli tlen ni aui, ni tlauei kuali iijkinon nopa siuapil kimajtiasa. Ika ni tekitl nesi axkanaj ouij pampa ni se tekitl tlen kichiuas se maseuali uajka namaj kemaj se aui koneuaj ni axkanaj tlauei temajmatij, sampampa ni moneki ma moita kanij maltis ni aui tlen koneuaj. Nojkia moneki ma momokuitlaui pampa tlan ni aui yas maltiti apan, ni kuali yas kemaj tlaauktok pampa tlan kemaj tlaauetstok ni axkanaj ma youi pampa uelis moxitlanis mokokos uan kipolos ikonej. Ni tlen maltistli ni moneki maluili kemaj se situatl koneuaj.

Tlapakaj: Tenana kemaj youi ontlapaka, kiuika nextamali pan se tekomitl o pan se kobetaj uan se uitsmekachikiuitl; youi uaya isiupil. Kemaj aui itstojka apaj uaya ikonej tlen achtoui kitlalia ya ichikij ateno uan kitema inextamal. Teipaj peua kixakualoa miak ueltaj uan kiajatekijtij uan ijkinoj kisa ineksuitleyo teipaj kiakixtia. Kemaj nextamali kiskia ineksuitleyo o kemaj elkia rechoktik kitemaya pan tlen kiuikak uan ijkinoj mokuapa ichaj. Ni tekitl tlen kipakaj nextamali, ni kemelaua axkanaj moneki kiiijlisej siuapil ni moneki san kiitas siuapil uan teipaj ya kichiuas. Kemaya tenana moneki kinauatis isiupil tlen moneki ma kichiuas. Sampampa kemaya siuapil poryajroj kinekis kichiuas se tlamantli ken tlapakati o seyok tlamantli tlen kimatiya, (Osorio. 2014). Kemaj se

maseuali tekikui pan ne pilaltepetsitsij ni moneki inana o itata ma kinextili. Ika ni tekittl namaj na nikaj nikijtos kemaj se siuatl koneuaj ni axkanaj uelis tekichia o tlapakas pampa ika ni tekittl siuatl moneki mopachos uan siuatl tlen koneuaj ni axkanaj uelis mopachoa santekittl pampa ikonej o iijti kitsakuillis.

Kejni yolik motekimachtij se siupil. Kemaj ni siupil kiajxitiaya se kaxtoli xiuitl kese koneichpokatsij, ni kalaktiyoua kampa tlakualchiuaj. Nikaj tikitasej tlen kichiuayaya achtoui kampa tlakualchiuaj. Achtoui peua ika kenijki uelis kafemana; kenijcatsaj atl, kenijcatsaj kafe, uan asukar. Teipaj youiyaya tlen kenijki tisis sampampa axkanaj iselti, ni ichpokatl tlatskiyaya uaya inana. Ichpokatl kichia se tlamantli uan tenanaj seyok, ni mopaleuiayaj. Se ichpokatl kenij motekikui, sampampa nikaj no nikijtos kentsi ika kemah siuatl koneuaj ni ayojkanaj ueli kichia nochi tlamantli tlen kichiuayaya kemaj iselti itstoya. Se siuatl tlen koneuaj axkanaj kuali ma kisenixnamikto tittl, yeka ni tlauei moneki ma momaluikaj tlen koneuajkej.

Tisij: Koneichpokatl peua tlaxamania, ya kixamania nextamali tlapaktli, inana kiiijlia kenijkatsaj ma kichia tixtli. Ni kixamania pan se tepostli tlen itokaj: molinoj. Sampampa kemaya ne molinoj axkanaj kichia kuechtik tixtli, kemaj ijkinoj kisa uajka moneki se ma kiompoui uan ni kichia koneichpokatl. Ichpokatl ya kixixitoa tixtli pan metlatl uan ni tixtli onuetsij pan tixuapali kuechtijka. Tixuapali ni se kuaxikali sankuali uan tlachiualli ika kuauittl. Noke ichpokatl tlaompouia inana kitlipichia komali pampa kineki ma totonixtiyoua o nojkiya uelis tlakualchijchiua. (Osorio. 2014). Se ichpokatl kejni motekikuitij uan kemaj tlaajsia ni nojka kuali tekichia se keski metstli sampampa kemaj se siuatl koneuaj nimoneki tlauei maluili pampa ken nikijtoj uajkapaj ni axkanaj kuali ma kisenixnamikto tittl. Uajka se siuatl koneuaj ni ayojkanaj uelis tlakuechoa o tlaompouia pampa ni peuas kitsakuilia iijti. Tlan se aui koneuaj uan motlauitekis pan metlatl ni axkuali elis ika ikonej pampa uelis kitejtsona uan ni axkualkisa ikonej, ni uelis axkanaj euati.

Tlakualchiuaj: Tenana uelis kichia sekin tlakuali ken eltlatsoyontli, chiltlakuali, tomatlatsoyontli o tomatlatsoyontli ika teksistli, uan chiltlaxkali. Nikaj tikitasej tlen tlakuali

kichiua siuatl kemaj ontetlamaka milaj. Siuatl kikui se chachapali uan kipajpaka, no kikui se keski chili uan se keski siltomatl, kipajpaka uan kimana ma moloni. Kemaj molonkia chili kimola teipaj kitejteki se achi seboyaj, nojkia kiteka se achi aseYTEj pan kasuela, kikaua ma totonia uan kitema seboyaj tlen kitejtejki, ni kikakatsoa. Teipaj kiixkuapilia tomatl tlen kimolki kejni kitsoyonia, uan kikaua ma moloni se tlatoktsij teipaj kitepexouia, (Osorio. 2014). Ni tlamantli tekitt pan nepa pilaltepetsij ni san tlen siuamej, pampa inijuantij tetlamakaj, inijuantij tlakualchijchiuaj pampa mokauaj uan tlamokuitlauiaj pan kali. Namaj tlan siuatl koneuaj ni kena nojka uelis tlakualchijchiua uan uelis kikua nochi tlamantli tlakuali, ni kese axtlen kimauas ikonej. Nikaj san nikijos sampa se siuatl koneuaj axkanaj kuali ma kinelixnamikto tilit pampa ni ya totonik uan uelis kitlanauia ni aui o ikonej.

Uan kemaj eltojka tixtli tlaompouili inana ichpokatl ya peua tlakuechoa uan ichpokatl ya tlatejteka. Sampampa achtoui tenana kichiuas se bolaj sankuali ika nopa tixtli, ni peuas kixixitoa sampa tixtli pan metlatl. Ni tixtli axkanaj nelkisa uan uetsi pan tixuapali, ni mokaua metlatl iteno uan kemaj eliya kentsij miak tlen tlakuechoa uajka kitejteki sankuali elis se tlaxkali tlen tlaxkaloa. Kampa eltok metlatl ni inakastlaj kipiya se tekomitl ika atl tlen itokaj "achiualli" uan ni ika kiajatekijtiyouij tixtli uan ijkino axkanaj ma uaki. Uajka tenana peua tlakuechoa noke ichpokatl kitojtokia ikomal uan peua tlakuapachoa, (Osorio. 2014). Ika ni tekitt tlen tlakuechoa ni kichiua san se siuatl, uan ken nijkaktok se siuatl axkanaj kuali ma kichiua tixtli tolontik nelueyi pampa ni kitl tlan kichiuas ni kemaj konepiyas kimauas ikonej ya kipiayas itsontekoj ueyi, ni yeka se siuatl nochipa moneki ma kiita tlen uelis kichiua. Nojkia kemaj se siuatl koneuaj ni yojkanaj uelis tlakuechoa pampa kitsakuilis iijti.

Tlaxkaloa: Ichpokatl ya kikuitij tlen inana kitejtektij tlakuecholi uan kikuapachoa ika tortillera. Kemaj kikuapachkia ni kiteka pan komali, san axuajkaua kikuapa uan ijkino axkanaj ma uaki itix. Teipaj kemaj iksijka kampa kitlalij ni sampa kikuapa uan ijkinoj mosoneua. Tlen tisi o tlakuechoa moneki kimokuitlauijtis itlij uan axkanah ma seui. Uenoj namaj eltojka tomatlatsoyontli uan eltiyoua tlaxkali. Kemaj eltiyoua tlaxkali tlen tlaxkaloa ya kinkuejkuechpachtiyoua uan tenana kichiluijtiyasa, (Osorio. 2014). Ika

ni tekittl ni axkanaj tlen pano tlan kichiua se siuatl koneuaj, san kena moneki ma kichiua tlen moijtojia achtouia axkanaj ma kisennechkauijto tlittl pampa ni uelis kitlanauia ya o ikonej.

Nikaj namaj tenana kikui ome polato, se kentsij ostoktik uan se xopetlatic. Pan ostoktik kiteka tomatlatsoyontli uan kikui se kocharaj, ijkinoy kikuitij tlaxkalli tlen tlakuelpacholi uan kichiluijij. Kemaj kichilhuijia ni kitlalia pan polato tlen xopetla uan ijkinoy kichijij san keski ya kinekis so tlen moneki. Kejne tekikuitij ni ichpokatl, uan kemaj ajsi tonatij tlaajsi uan kipiya ikonej. Ni tlen eliaya ichpokatl namaj toau uan kipiya ikonej, ni axkanaj san kalijtik tlami itekij, pampa ni kichiua sekinok tlamantli itekij tlen milaj. Ni toau kemaya tlaxkaloa, kichiua chiltlaxkali uan ontetlamaka milaj tlajotona, uan tlan youi milaj ni kiuka ikonej; tlan konetsij pilkuekuetsij ni moneki ma kinauakaj. Sampampa se toau axkanaj youi milaj iselti, nochipa kitemoa se akajya ma kiuanya; uelis iyexnaj, iues, inana o se akajya toau ikalnechka. Uan kemaj youijya milaj tlan ni toau ikonej pilkuekuetsij ni moneki ma kinauakaj, uan tlan uextijka ni uelis kinauasej san se achi uan se achi nejmenis iselti. Ijkatsaj siuatl tekichijkiya kaltik no youi milaj ontetlamaka o konchiua seyok tekittl, (Osorio. 2014). Ika ni tlamantli tekittl tlen siuatl tlaxkalchiua uan tetlamaka milaj ni kena youi se siuatl tlen axkanaj koneuaj uan uelis kichiua nochi tlamantli tlen moijtoj achtoui. Sampampa tlan se siuatl koneuaj kemaj ayikanaj kipiya miak metstli ni kena ueli kichiua ni piltekitsitsij, uan tlan kiajxitisa se chikuase xiuitl ni moneki miak tlamokuitlauilistli pampa ni ayojkanaj uelis nejnemi uajka yon tlatlalanas.

Milaj: Siuatl youi milaj kinontlamaka tekitinij tlen kipaleuij itetaj. Uan noke tlakuaj tekitinij ya uelis tlaxiuimakui, chilteki, pixka, o nojkiya kuakijkixtia. Tlaxiuimakui ni kichiua kampa toktti itsalaj o se tlamantli kuatlajketl tlen kitoktokej, kimakui xihuitl tlen axkuali ika nochi itsonyo uan ni kipaleuia ma kuali chamani tlen tlatoktti. Tlen uaya yajki ni toau nojkiya kichiua se tlamantli tekittl ne milaj, ni uelis kuakijkixtia. Teipaj kemaj tlamijya tlakuaj tekitinij toau mokuijkuij uan mokuapaj ininchaj. Ni omej toauimej kihukaj tlen kitejkej milaj o kuauittl tlen kikijkixtijkej uan ijkinoy youij yolik. Kemaj ahsitijya kaltik, toau tlen teuanayajki youiya ichaj uan nopa se toau uaya ikonej mokauajya ininchaj, ni ayojkanaj mokaua ichaj chanej, (Osorio. 2014). Kejni kemaj se siuatl youi milaj ni nojkiya

konchiua se tekittl, san kena kemaj koneua ni ayojkanaj youi ontetlamaka yon onkuajkuau pampa ken moijto uajkapaj siuatl koneuaj ni ayojkanaj tlatlalana.

Sampampa se siuatl axkanaj nikaj itekij pampa ya moneki kitas tlen kikuasej tlen tiotlak kemaj ajsitia itetaj. Pan kali nojkia tlapajpaka tlan onkaj ipolatojuaj tlen sokiyoj. Kemaj tlamia tlapajpaka ni uelis kiajaltia ikonej uan kikochteka uan teipaj ya maltis. Ni siuatl tlan mosiajkauas ni kichiua san se tlatoktsij pampa achi tiotlak uelis pan chikuase kauittl kipeuالتis tisi pampa ajsitia itetaj uan sampa mayana. Kejni eli ininemis sekin siuamej tlen pan pilaltepetsitsij tlen Chicontepec, Veracruz. Siuatl itekij peua kemaj tlanesi uan asta tiotlak pampa kemaya kalaki pan tlamantli ken milaj ijkatsaj kipiya ikonej. Sampampa san sekin siuamej kichuaj tekittl tlen milaj, ni axkanaj nochimej, kenke uelis pampa inintetajuaj axkinmakauaj uan kemaj koneuaj meltika.

Seyok tekittl tlen kichiua se siuatl ya tlaajtsoma, kemaj kichiua ni tekittl achtoui kitemoa yoyomitl kuadriye, teipaj ixkopinkayottl tlen kikopinas, teipaj iloj, uitsmalottl. Kemaj kisentiltokja nochi ni peuaya tlaajtsoma. Ni tlaajtsomalistli itokaj tlapoualistli, ni achtoui mopoa tlen mokopinas iueueyaka uan iixtlapal, teipaj mopoa tlen pan mokopinas, kemaj eltojka uajka namaj kena peuasa tlaajtsomaj ika ixneskayottl. Ya ni seyok tekittl tlen kichiua se siuatl tlen eua pan ne altepetl Chicontepec.

Namaj nikaj nisanilos se kentsij ika tekittl tlen tlakamej tlen pilaltepetsitsij tlen Chicontepec. Se tlakattl tekicui nojkia kemaj nojka kuekuetsij, se tlakattl ni uantlatskia itata uan kejni yolik mopaleuijtiouij. Tlakamej ni mojmottla youij milaj, injuantij pan mili kitokaj sintli, chili, cafe, alaxox uan sekin kuatlajketl. Pan ne pilaltepetsitsij tokaj ome ueltah xijxiuitl; se xopajmili uan seyok tonalmili. Kemaj tlakattl kineki kitokas sintli achtoui kitemoaj tlali yankuik. Teipaj tlanempajchiua o uelis tlaajchinoa. Ni tekittl uelis kichiua iselti o motetlaneuia.

Kemaj ajsia ipoual motokas sintli tlakattl so siuatl kitemoa sintli tlen uejueyi o tlen itokaj petlajoj. Ni sintli moxipeua uan mooya; kemaj mooya nojkia kikixtiltiyouijya tlen palantok o pojyejtok. Ni tlamantli tlen mokixtia xinachtli ni kichiua san tenan uan tetaj, ni

axkanaj kuali tlan kichiuas se konetl. Uajka kemaj eltoja sintli tlaoxthli, ni moakechia uan kejni mokaua se seyoual sintli pan atl. Kemaj tonilkia ni sintli kixikaltiaj uan kitlaliaj tlaixpaj, sekin tlamantli tlen nojkia kitlaliaj tlaixpaj se pilkafentsi, se pilpantsij, kitlatiaj se pilkantelajtsij, nojkia kitlaliaj se pilpopochkotsij. Kemaj tlatlaltokejya nochi tlen moneki nikaj momaijtoa tlakatl, ni nikijtos kichiua se kuekuetsij kampeka, (Hernández. 2014). Ika tlen kuekuetsij kampeka na nikita ni kese se tlajtlanilistli ika tonana tlali, ni sintli namaj motokati milaj, yeka kimaktiliaj se kafentsij uan se pilpantsij. Ika ni nesi nomaselpoyouaj ni kitlepanitaj miak sintli uan tlali uan inijuantij axkanaj kichiua se tlamantli santekitl o sanijkino. Inijuantij nochipa kichiuaj ika se tlajtlanilistli uan se tlatlepanitalistli.

Ika tlamantli tlen kitokaj nomaseualpoyouaj, nikaj nikijtos kenijki kichiuaj, kenijki motlanamakia. Tlamantli tlen kitokaj milaj, inijuantij kimokuitlauia, tlen kitokaj ni kemaya san tlen inijuantij kikuasej, tlan miak kitokaj o miak eli tlatokilistli ni nojkia kinamakaj. Sekin kinamakaj tiankisko uan sekin san kintlajtlaniliaj tlan axkinamakaj uan ni eli kinamakaj. Nojkia kemaya san kipatlaj ika seyok tlamantli o teipaj san mopaleuiaj. Kejni kichiuaj nomaseualpoyouaj, kemaya axkanaj momakaj tomij, ni san mopaleuiaj, uan kejni nopaleuiltiyouij ika innemilis.

Namaj nikaj nisanilos ika sekin tlamantli tlen kampeka kichiuaj nomaseualpoyouaj kemaj ipoual se tlamantli o kemaj moneki ma mochiua kampeka. Kampeka tlen kichiua ya tlen moyankuiliaj; kampeka tlajtlanilistli kemaj tokaj; kampeka kemaj kisa tlen achtoui elotsitsij tlen itokaj elotlamanalistli; nojkia kampeka tlen tlatlakualtilistli kitlamakaj tlali. Seyok iluitl kichiuaj kemaj peua xiuitl; ni kampeka kitokaxmatij moyankuiliaj, pan ni kampeka tekichiua se xochitlalketl. Se kuekuetsij kampeka kemaj iiluij totiotsij ken San Judas Tadeo, Tonantsij María, kemaj eua totiotsij Jesus, uan sekinok. Seyok kampeka tlen kichiua ya iluitl ni kemaj kintlamakaj tlen miktokejya kinchiaj ininteixmatkauaj pan metstli tlen noviembre. Kejni kichiuaj nomaseualpoyouaj se kampeka kemaj kinekij kichiuasej se tlamantli tlen maluili.

Ni se tlatlepanitalistli tlen inijuantij kichiuaj uan tlen inijuantij kinnechteltejtokej tototatajuaj uan namaj nojka mochiua. Ika nochi ni tlamantli tlen nikijkuijoj uajkapaj ika tlen kichiuaj nomaseualpoyouaj pan innemilis tlen keniki panotiyuij mojmoltaj. Nomaseualpoyouaj tlen Chicotepec kimatij kenijki mopaleuijtisej ika nochi tlamantli, inijuantij kimatij uan kimakaj se xitlaualistli ika nochi tlen eltok ininnechka o kinyaualoaj.

1.2. Sekin kampeka uan tototsitsij tlen uajkapatl

Nikaj nisanilos kentsij ika se amoxitli, tlatlentemolistli tlen saniloa ika tlaneltokili, tlen moxinepaltok ika maseuallajlamijkayotl. Pan ni tlaneltokili nochipa mochiua ika se tlatlanilistli tlen momakaualistli pampa ni tlasaloli kichikahuilia nopa masellajlamijkayotl pampa nochipa mopannextia pan se kampeka; kemaj eua se konetsij, kemaj peua se teyolchikajketl, o pan kampeka kampa kikuatlalulij se tlamantli patiyoj pan itsontekoj pampa tlanauatia (Torres. 1975). Sekin tlamantli tlen kiijsa amoxitli tlen Yólotl na nikita kena melauak pampa nikitstok kenijki kichiuaj kampeka sampampa ni nojkia se tlaneltokilistli. Kampeka tlen nikitstok pan pilaltepetsitsij tlen Chicotepec uan ni kichiuaj kemaj eua se konetsij ken kiijsa amoxitli tlen yólotl, kampeka tlen axkanaj moilkajtok uan nojka mochiua.

Seyok tlen kimanextia yaya amoxitli tlen yólotl ya tlapanextilistli tlen selik tlen uaya moxinepaltok ika tlaelilitstli o tlaiskatilitstli, tlen atl, tlali, metstli uan tonatij, (Torres. 1975). Ika ni tlen kiijsa tlatkuijojketl kampa kintokaxtia sekin tototsitsij ken; atl, tonana tlali, metstli uan nonatij, namaj nikita ni tlamantli nesi pan se kampeka tlen mochiuaj pan pilaltepetsitsij tlen Chicotepec; tlen tlayenkanaj nochipa kintsajtsiliaj tototsitsij pampa kinekij ma kinpalehui maseualmej uan ni kichiuaj pan se tlatlakualtilistli pan metstli tlen mayo ni ika ma tlaauetsi.

Nikaj moitas se kentsij tlen tonalpouali tlen kiijsa nochi tlamantli kampa tlamu uan sampa peua, uan axkipiya tlapoualistli kemaj tlamis. Nojkia pano seyok tlamantli ya ika mojmoltaj tlen tonatij pampa ya miki uan youi kampa youij tlen mikij uan sampa eua, kejni pano ika tlamantli tlatokilistli, (Torres. 1975) Tlattekujtli tototsij tlen tlali, nojkia

kiixmatiayaj amijketl ika estli, ajketspalij, kuatochij, uan miktlantekujtli totiotsij kampa miktokej. Kejnopa se uan se kipiya iteko. Xipe totek; totiotsij tlen axkipiya ikuetlaxo, totiotsij tlen tlaelilistli o tlaiskaltilistli, tlatojtokalistli uan sekinok tlamantli tlen kikaua ma ixua. Nojkia onkayaya kanajya kampa youiyayaj teyolchikauanij tlen mikiayaj pan tlauilanalistli uan ni yohuiyayaj teoyamiki uan siuamej tlen mikiyayaj pan tlatlakatilistli eliyayaj mosiuaketskej, (Torres. 1975). Mosiuaketskej pan nopilaltepej ni tlajtoli axkanaj nijkaktok tlan onkaj o kitekiuiaj ni tokayotl. Pan ne pilaltepetsitsij siuatl tlen miki kemaj konepiya uan miki ni youi sejkotsij kampa youij nochimej tlen mikij uan axkanaj ijiyoka. Uelis tlen kijtoa amoxтли ika siuamej tlen mikij koneuajkej ni kemelaua elij totiotsitsij uan kinmokuitleuia siuamej tlen ualouij uan ma kuali nochi eli, ma kuali eua ininkonej.

1.3. Kampeka tlen mochiua kemaj axtlauetsi

Ken nikijtoj pan tlaxelolistli tlen uajkapaj tlen sekin kampeka tlen mochiuayaya uan nojka mochiua pan sekin pilaltepetsitsij tlen Chicontepec. Pan amoxтли tlen Yólotl González Torres, tlen itokaj “El culto a los astros entre los mexicanos” nojkia saniloa ika sekin kampeka tlen kichiuayayaj sekinokej maseualmej tlen uajkapatl uan sekin totiotsitsij kinotsayayaj kemaj maseualmej motlajtlaniyayaj ika atl. Nisanilos ika ni tlamantli tlen tlajtlaniistli tlen atl pampa na nikita tlali ni kese siuatl uan kemaj axkanaj tlachamanaltia uajka kemaj maseualmej kinekij ma tlali tlaeli ni kichiuiiaj ni kampeka uan se siuatl tlen axueli konepiya nojkia uelis kichiuiiaj se kampeka uan ma kualtiaj, ijkinoj uelis konepiya. Ika ni nesi tlali uan se siuatl moxinepaltok uan kemaj pano kejni uelij kichiuaj se tekiti. Ni kampeka tlen atl uajkauiya kitokaxtlaltokej “sejkatlalistli o toxkatl,” pan ni kampeka maseualmej tlapitsaj ika akatl se tlapitsalistli uan kemaj sekin maseualmej kikakiyayaj isayayaj, kisayayaj uan kitlatiyayaj se tlamantli tlen ajuiak mijyotia, ni tlen kitlatiyayaj mochiuayaya mojmotlaj. Nojkia ni kichiuaj pan naui tlaxelolistli, peua ika kampa kisa tonatij, kampa kalaki; uan nopa sekin ome ya ika nematli uan arrebes. Se tlamantli tlatlepanitalistli tlen mochiuayaya ya nochimej maseualmej tlen youiyayaj pan kampeka monekiaya ma kikuakaj tlali. Sampampa nikaj axkanaj kiijtojkej nijmati kenke kichiuaj kejni pampa namaj pan nopilaltepej ni axkanaj kichiuaj kejni, (Torres. 1975). Tlen na nijmati se maseuali kikua tlali ya kema uetsij uan

ma kuali kochi axkanaj ma kikochtlanau moneki ma kikua kentsi. Sampampa ni axkanaj onkaj se tonatij o se kauitl, ni san ma mochiua kemaj onuetsi maseuali.

Pan ni toxkatl iluitl kinnojnotsayayaj totlotsitsij, uan kitlajtlaniliyayaj totlotsij ma tlaauetsilti, sampampa pan ni tlaixpiyali miltotiyayaj “miltotilistli tlen coatl,”. Kijtoa amoxtili uajkajkia peuayaya pan makuili uan tlami pan sempouali uan ome tonatij tlen metstli mayo. Ni kampeka mochiuayaya ika sekinok totlotsij ken tezcatlipoca kampa kimaktiliaj se telpokatl tlen kese totlotsij inemilis. Ni tlaixpiyali tlen “*toxkatl iluitsij*” uajkajkiya tlaue mochiuayaya uan axkanaj san astekas, (Torres. 1975). Namaj nikita nojka kichiuaj uan altepemej tlen kichiuaj ya tlen Guerrero, Tlaxcala uan sekinok tlen kichiuaj ni iluitl pan altepetl Mexco uan nopayo miltotiaj “*miltotilistli tlen coatl,*” mochiiki pan Mayo tlen 2013, ne pan altepetl tlen Mexco; miltotiaj iixtenoj teocali. Ni kichiuaj se tlajtlanilistli ika tlaauetsilistli, uan ma tlaeli pan tonana tlali uan ijkinoy uelis ika timotlamakaj. Ya ni tlen na nikitak pan xiuitl 2013 kemaj niyajki México. Ni tlaixpiyali mochiua xixiuitl, sejka ken kichihuayayaj o kichihuaj pan sekin pilaltepetsitsij tlen Chicontepac. Sampampa tlen notekixpoyouaj kichiuaj ni san nau tonatij uan kinojnotsaj sekinokej totlotsitsij, totlotsitsij tlen namaj, totlotsitsij tlen uajkapatl axkanaj kinixmatij.

Sampampa ika ni tlamanitli nijpixki se tlajtlanilistli, ¿kenke nochi ni tlaixpiyali mochiua Mexco?; mochiua pan ueyi altepetl Mexco, pampa ne mokaua tlatlajko tlen nochi tlaltepaktili. Nojka pampa nopaya onkayaya miak tlaxelolistli tlen tlanauatianij uan kichijkej se kampeka tlajtlanilistli ika tlaauetsilistli. Pan ni kampeka kitekiuiaj kopali uan miltotiaj. Toxkatl iluitl ni uajkapatl pan Tenochtitlan, ni tlaixpiyalistli eliyaya tlen neluersa pan se xiuitl pan Sem Anauac achtoui kemaj ayikanaj ajsitoyaj tlakachipauakej kampa Hernán Cortes temakauayaya ma kichiuakaj tlajtlanilistli ika atl tlen uaya salsalijtok. Ni tlajtlanilistli tlen atl mochiua ika ininyolo uan ma kuali tlaeli pan tonana tlali uan ijkinoy tijpiyasej kuali pixkistli uan kuali techtlamakas.

Uajkajkia kichiuaj ni kampeka tlen tlajtlanilistli tlen atl uan namaj pan pilaltepetsitsij tlen Chicon kichiuaj san kemaya, san kemaj neltona uan ayojkanaj tlaeli uan nochi tlaajuaki. Uajka maseualmej mosansejkontliaya uan kichiuayayaj, ni

kampeka, kichiuaj pan naui tonatij uan tonatij tlen tlatepotsko ni youij pan se tepetl kejni itstoyaj nechkatsij ika totlotsitsij tlen uajkapaj uan kinkakiayaj.

Kampeka tlen kichiuaj maseualmej tlen Chicontepec

Pan ni tlaxelolistli nisanilos ika sekin kampeka tlen kichiuaj nomaseualpoyouaj tlen sekin pilaltepetsitsij tlen Chicontepec. Pan ne pilaltepetsitsij kichiuaj miac kampeka tlen pan inijuantij kineltoka. Sampampa ni nisanilos san ika kampeka tlen kichiuaj kemaj mokokoaj, kemaj ipoual o kemaj moneki se tlamantli tequitl ken tlakotontli, tlen uelis mochiua pan kali, pan tsakuali uan se kampeka tlen kichiuaj pan se xohikali ipeuayaj xiuitl kemaj itstojka konetsij totlotsij.

Kampeka se: pan kali

Uajka nikaj nisanilos ika kenijki mochiua se tlaochpantli. Ni achtoui yas siuatl itetaj; tetaj ya youi uaya monojnotsati tlachixketl uan mokauasej kemaj moajxiliaj uan kichiuas nopa tekittl. Pan ni tlaochpantli moneki ma itstokaj maseualmej tlen mopajtisej uelis nochimej tlen pan nopa kali. Sekin tlamantli tlen motekiuis kikoaj tlen mopajtisej uan sekin kikoja tepajtijketl. Ni kampeka na Catalina Cruz nikitak ichan María Basilia de la Cruz uan Francisco Cruz Hernandez tlen kichijkej pan sempouali uan makuili tonatij tlen enero tlen 2015. Na nisanilki uaya tetiochijketl uan nikijli: na nijneki nijkixtis ikopinkayotl pan tequitl tlen kichiuas, ni tlakatl kiiytojki axonkaj kualantli, na ma nikixkopina tlen nijnekis. Kemaj eltojka nochi tlen motekiuis uan ahsi tonatij kichiuaj ni kampeka.

Ni tepajtijketl kemaj chichiua se kampeka nochipa kichiuja uan tlatlalia tlaixpan, tlalchi, uan kampa ttitl. Uajka kemaj ajsik tonatij tepajtijketl ajsik nelyouatsinko ichaj tlakatl tlen mopajtisej uan ni nimaj pejki tekiti. Pan ni tekittl tepajtijketl achtoui pejki kinochpana nochimej ika apasoxiuitl. Nojkia kintekiuija omej piyomej se siupapiyo uan se kuapelech; kinpojpojuaj ika ni omej piyomej, ni piyomej tlen kitekiuija ni tlen kaltik pampa kiiytoja tepajtijketl inijuantij tlauej chikauakej uan eli pajtli. Kemaj tlami kinochpanaj tepajtijketl kinmiktia piyomej uan ika tlaesuia kampa kitlaltok tlatejtektli, nojkia kiteka pan se kubetaj tlen kipiya atl; ni atl moneki tlen yajkuik tlen youatsinko mokui pan ameli; nochi ni kitlalia tlaixpanteno. Nojkia kinuentiaj omej veladoraj uan

kemaj tlamij kinmakaj tlen mopajtiaj ma kitlatikaj uan ma kitlalikaj tlaixpaj. Nochi ni tlamantli tlen kinuentia uan kinochpanaj ni mochiua tlaixpanteno. Uan tetiochijketl tlaesuia tlalchi, pan tlali tlaesuia tlaixpanteno, ni kese kimatilia totiotsitsij tlen tlali o nojkia kese tlajtlani, tekamauia pampa ya kichiuas se tekitl uan kineki ma kipaleuikaj.

Teipaj kemaj mijkejya piyomej ni kintonikauiaj, kinuiuitlaj, kinsiloaj uan kikuajtlatiaj kaltoj. Ni kalto mochiua san ika xonakatl, alajueno, kominas, ajos se kentsij chili kimoltiliaj uan istatl. Noke iksi piyo, tepajtijketl kichiua se aroj tlen ika kinpanoltis tlen mopajtiaj. Nopa aroj kichiua ika se kuamekatl tlen itokaj uitsmekatl, ni san kuali se mapeli tlen yaualtik; inajnakastlan, ni aroj kitlaluiliaj chikome amaxochitl. Ni axkanaj nimaj kitekiuia, ni kitekiuia kemaj tlami tlatlalia tlaixpan uan kampa nikijto achtoui.

Noke tepajtijketl kichiuayaya aroj, iksik piyo uan kemaj kichiua kinijlij chanejkej ma kualikakajya inintlakual, ma tlatlalikaj tlaixpaj; chanejkej ya tlatlalia, san kiiltij tepajtijketl kanin ma kitlali se uan se tlamantli. Kejnopa mokaua tlakualistli se tlatoktsij tikijlisej noke tlakuaj uan kiselaj totiotsitsij ni tlakuali. Kemaj panojka se kaxtoli o sempouali kauitsitsij, tepajtijketl kinijlisa chanejkej ma tlatlalanakajya, totiotsitsij ne inijuantij kiselkejya. Tlakuali tlen kinmaktijkej totiotsitsij inijuantijya kikuaj, motlamakaj tlen itstokej pan nopa kali axkanaj san tlen mopajtijkej ni tlakuaj ika nochimej. Kejni tekitl kichiua se maseuali kemaj kipiya se kuesoli. Achtoui se tlakotontli, se tlaochpantli, ni sense kikuajtlatia itonal uan kinmatiltiaj totiotsitsij tlen itechpoui pampa ya kimati tleche ipan pano uan tlen ipan ualaj.

Kemaj tlanki tlatlaliaj tetiochijketl, uan tlakuaj nopa tlakatl moseuij pna kuasiya inechka kuapuertaj uan tlachixki ika kampa kisa tonatij; nikaj pan ni kuekuetsij tlakotontli tepajtijketl kitekiui ome teksistli, se iksitok uan se xoxouik; kitekiuij uinoj, tsopelatli, tlatejtektli, se kantelaj uan se seboj. Achtoui kitlalij aroj tlalchi, ijtiko kitlalij tlatejtektli teipaj kitlalij kantelaj uan seboj.

Kemaj tlatlalki ni tetajtsij namaj kena kipitsiniaya teksistli tlen iksitok uan tlen xoxouik, ni kitlalij iixko amatlatejtektli. Kejnopa motiochijki se kaxtollu kauitsitsij teipaj

kinnotski tlen mopajtiaj pampa nonejki kinpanoltikaj pan aroj. Pan aroj achtoui pano se, nikaj panok achtoui tlakatl teipaj situatl uan kejnopa panoyokej ininkoneuaj. Uajka tepajtijketl kiiijlia tlakatl ika kanij ma tlachia uan ni tlachia ika kampa kisa tonatij; kinpanoltia se uan se pan aroj; chikome ueltaj kalaki uan chikomej ueltaj kisa. Uankinoj kemaj panokeyja nochimej tepajtijketl sampa peua kinkamauia se tlatoktsij totiotsitsij uan ika tlaalpichia uinoj. Kemaj tlankiya motiochiua kisiloa nopa aroj uan kejnopa tikijlisej kichijkiya se tlakotontli. Nochi tlen kitekiuij tetiochijketl pan tlakotontli ni kitlalia pan se bolsa uan tetiochijketl kiiijlia chanej ma kikauati se kanajya kampa axakaj pano, uan ijkino axakaj kipanuetisis yonse kokolistli.

Kejnopa tlami nikijtos itekij tetiochijketl, ni tekitl tlanki tiotlak, ni mochiijki semiluitl. Kemaj youiya tetiochijketl kinijlia chanejkej kemanijki kiseusej kantelaj, veladora uan kemanijki tlaijikenisej tlaixpan. Kinijlia kantelaj, veladora ni ma kitlatikaj naui tonatij, se tlatoktsi se tonatij uan tonatij tlen tlatepotsko ni ma neltlatla, ijkino ma tlami. Nojkia pan nopa naui tonatij tlaijikenisej tlaixpan tlen kitlalij tetiochijketl uan axkanaj kiijkuenij nopa tonatij kemaj tlanki itekij pan nopa kali. Uajka teipaj kemaj yajkiya ni tlakatl, chanejkej situatl tlasejsentilia nochi tlamantli ken palatojmej uan tlapajpaka kemaj tlami uajka namaj kena mociajkauaj nochimej.

Kampeka ome: pan tsakuali

Uenoj namaj nisanilos ika se kampeka tlen kichiuaj nomaseualpoyouaj pan se tsakuali, ni kampeka na axkanaj nikitstok, ni tlamantli san nechpouilij se aui tlen itokaj María Basilia de la Cruz. Ya uaya nisaniloj pan sempouali uan omej tonatij tlen enero xiuitl 2015, uan yani nechijli tlen ya kimati. Uajka kemaj maseualmej kinekij kichiuasej kampeka pan tsakuali moneki ma mouika nochi tlamantli tlen kitekiuisej, uan kemaj ajsitij nopaya, achtoui peuaj tlajtlachpanaj, tlakuajtlaliaj kampa tlatlalisej. Kemaj eltojka nochi tepajtijketl ya tlatlaliaya; kemaj tlami tlatlalia kinnotsa paresmej tlen mopajtisej uan peua tlajtlajtoa kinojnotsaya totiotsitsij, tlajtlani ika ni tomaseualpoyouaj ma kuali itstokaj, ma yejyektsij eli innemilis uan tlan kinpiyaj ininkoneuaj ma kuali kinyekanakaj.

Kemaj tepajtijketl motiochiua kinkamauia sekin totiotsitsij ken; tonana, totataj, San Martín Caballero, Santa Cecilia uan sekinok. Nikaj tepajtijketl nojkia kinuentia ome veladoraj uan teipaj kinmaka ma kitlatikan uan ma kitlalikan kampa tlakuajtlaltokej. Sampampa ni kampeka tlen kichiuaj pan tsakuali ni tekittl kese san xitlauak pampa nikaj san kinuentiaj paresmej uan kinchiuiliaj tlakotontli, san kinpanoltia pan aroj ken nikijtojki kichijua tepajtijketl pan se kali.

Pan ni kampeka san sekin nomasejualpoyouaj kichijua pampa uelis sekin axkanaj kineltokaj. Sampampa ni tekittl tlajuel kuali pampa totiotsitsij techmokitlauhaj kampa tinemij uan ni tlan mochiua moneki miak tlaneltokili uan tlatlepanittalistli. Na kena nijneltoka tekittl tlen kichiu se xochitlalketl, se tetiochijketl, ueuetlakatl pampa inijuantij kichiuaj kuali tekittl uan inijuantij nojkia itstokej pan tonemilis, yeka techpaleuiaj ika inintekij uan ma kuali tiitstokaj. Kejni kichiuaj seyok tekittl nomasejualpoyouaj kemaj moneki.

Kampeka eyi: pan xochikali

Namaj nikaj nisanilos ika seyok kampeka tlen kichiuaj nomasejualpoyouaj, ni kampeka na nikitak pan se xochikali tlen pilaltepetsij Tiocuayo, pan tonatij se tlen metstli tlen enero xiuitl 2015. Pan ni kampeka tlen kichijkej nomasejualpoyouaj ni se tlasenkuilistli tlen kichiuaj pan sempouali uan naui uan pan sempouali uan makuili tonatij tlen diciembre, kemaj eua konetsij totiotsij. Uajka na axkanaj eltoya niitstos pan ne xochikali sampampa na niyajki nijtemoto aui ichaj tetlalanketl uan kemaj niajsito ichaj nechnamijki iyeyojui ya nechijli iyexna semiluitijka axakaj yajtok kampa xochikali, ne motlamakaj teipaj na nijtlajtlani; ¿kani mokaua nopa xochikali? Uan ya nechnankili eltok nechka tlajko rancho, kampa uajkajkia eliyaya kapiya; nijtlazkamatilij uan niyajki nijtemoto xochikali. Nopa tonatij na axkanaj niyajtoya noselti, na niyajtoya uaya omej noikniuj uan notetaj.

Uajka nochochouaj nechkauatoj nechka xochikali, na niyajki, niajsito uan nitlajtlanki ika nopa aui tetlalanketl tlen nijtemoto ichaj. Ni aui kinotsatoj, kemaj ualki na nikijli nijtemoto ichaj uan nechilkej kanij itstok uan na nijtepotstoka; ni aui pejki uetska

pampa nijtepotstoka. Nikaj ni aui nechijli tlen kichiuaj, uan kijtoa inijuantij semiluitikejya pan nopa xochikali, inijuantij motlamakaj, kiseliaj yankuik xihuitl; uajka na nikijlij tlan nijmajtoskia tlen kichiuasej nopa tonatij niyajtoskia nimaj, uajka san nikijli tlan uelis nipano uan nikita tlen kichiuaj o kenijki kichijtokej; ni aui kiijtoki kinijlis tlayekanani, yajki uan kemaj mokuapato kijtojki axonkaj kualantli ma nipano.

Nipanok, niyajki uaya ni aui pan ne xochikali, ni xochikali axkanaj mas ueyi, nikichijtokej ika ojtlatl, lamina, kipiya ome kuapuerta iixmelak se kuapuertaj eltok se tlaixpaj. Na nikalajki ika kampa eltok tlaixpaj kaltenoj, tlajko kali eltok se kuamesa san kuaueueyak campa tlatlaltokej, kintlaltokej polatojmej ika tlakuali, tzopelatl pan vasos uan tlaxkali nikaj kampa nomaseualpoyouaj motlamakaj o motlamakakej. lixtenoj nopa kuamesaj eltok tlaixpaj, uan pan tlaixpaj kitlaltokej miak tlamantli. Tlakuajtlatlaltokej ika ojtlatl, ilimonaria, koyolxochitl, sempoali, tlamantli tlen pepetlaka nochi ni tlamantli kiuiyonij. Sekin tlamantli tlen kitlaliaj uan tlatlaliaj pan kuamesaj ya ome xochimantli nauij totietsitsij, se veladora, eyi polato tlakuali, eyi vaso tsopelatl, ome tasa kafe, se vaso ika tlatiochiualatl, kopali, sekin kuatlajketl uan sekinon tlamantli tlen kinmaktiliaj totietsitsij tlen itstokej pan kuamesaj.

Ixcopinkayotl ce. Tetiochijketl tlapopochuia

Kampa nijkuik: Na nikixkopinki

Seyok kanajya kampa tlatlaliaj ya tlalchi, tlaixpanteno, nikaj tlalchi kitlalkej ome xochimantli, eyi tsopelatl tlen uejueyi, tlalchi kisojtokej xochitl tlen koyoli ika sempoali, ome polato tlakuali, ome tasa kafe, ome vaso tsopelatl, se tekomitl atl, se keski pantsi, kopali uan popochkomitl. Seyok kanajya kampa tlakuajtlatlaltokej uan tlatlaliaj ya kampa

kitekaj konetsij totiotsij tlen ejki pan sempouali uan naui mestli tlen Diciembre. Nikaj kitlalia se kuauitl uan kiuiyoniliaj miak tlamantli tlen pepetlaka, itsintlaj kuauitl kitlaluiliaj eno, pan nopa eno kintlaliaj miak piltlapiyaltsitsij.

Ixkopinkayotl ome. Kampa kitektokej totiotsij konetsij

Kampa nijkuik: Na nikixkopinki

Sekinok tlamantli tlen kimaktiliaj konetsij totiotsij ome xochimantli, ome tlatskintli xochikoyoli, ome tetomitl kuaxilotl, eyi kuaxilotl tlaixquintli, eyi boteya tsopelatl sankualtsitsij uan ome tsopelatl tlen uejueyij, naui polato tlakuali tlen piyo, chikuase tasa kafe ika pantsij iixko, nojkia makuili kandelas tlatlatok, pan seyok se keski pantsij, se bolsa gayeta, sekin kuatlajketl tlaxipejtli, pan seyok polato kitlaltokej se tlatsilintli uan se bolsa eltok tlen pan kitentokej se tlaxtlaui, popochkomitl tlen popokayaya uan sekin tlamantli tlakualistli ken pantsij, gayeta, piyonakatl uan sekinok kipachaniytokej tlalchi. Kenij tlatlaltoyaj nomaseualpoyouaj kampa uetstoya konetsij totiotsij.

Seyok kanajya kampa tlatlaltokej ya iixmelak tlaixpaj uan iixmelak kuamesa tlen ueueyak. Ni kese seyok tlaixpaj tlen kalteno, nikaj kichijtokej se kese kuatlapechtli uan kichijtokej se arkoj uan kitlaluiltokej ilimonaria, koyolxochitl, sempouali uan ika iikaj kuatlapechtli kitlaltokej se krustsij. Pan kuatlapechtli kitlaltokej ome xochimantli, nojkia ika tlapejpechtijtokej ika koyolxochitl pan kuatlapechtli uan tlalchi. Uajkapa kitlaltokej naui vaso tsopelatl, ome tasa kafe, se vaso atl, se keski pantsij, ome kantela tlatlatok, se tlaxkali uan yonse polato tlakuali. Tlalchi eltok se xochimantli, eyi vasoj tsopelatl, ome kantelaj uan se polato tlakuali; kejni tlatlaltokej tlaixpaj tlen kalteno uan nijsenkuilia nisanilos kampa tlatlaltokej.

Seyok uan kampa tlatepotsko tlatlaliaj ya kakalikaj, imapantilanka xochikali. Nikaj nojkia tlatlaltokej uajkapa uan tlalchi, uajkapa eltok se xochimantli, tlapejpechtiytokej senka ika koyolxochitl, ome kandela tlatlatok, eltok se tasa kafe, ome vaso tsopelatl uan se keski pantsi san pan koyolxochitl. Tlalchi eltok se xochimantli, nojkia koyolxochitl, kandela, se keski pantsij uan se polato tlakuali. Kejni senkisaj nomaseualpoyouaj tlatlaliaj pan ni nochi kanajya tlen nikintokaxtij.

Namaj nikaj nisanilos ika kani peua tlapopochuia tetiochijketl uan nomaseualpoyouaj. Achtoui kemaj nochi eltojka, tlatlaltokejya sejse kanajya kampa nikintokaxtij; namaj kena peua tetiochijketl tlapopochuia, popochokomitl kitlaltokej kampa kitektokej totiotsij konetsij. Kemaj ni tlakatl kikuisa popochkomitl ni moixmachiotia uajka kena kikui. Tetiochijketl nikaj peua tlapopochuiaj, teipaj youi tlaixpaj uan tlalchi. Tetiochijketl kisekuilia pan kuamesaj tlen ueueyak kampa teipaj motlamakaj nomaseualpoyouaj, kemaj tlapopochuia nikaj ni youi nejnenti ika nemajtli, kejnopa onajsi kampa tlaixpaj tlen kalteno. Kalteno nojkia tlapopochuia uajkapaj uan tlalchi, kemaj tlami nikaj namaj youi kampa inijuantij kiiijlia tlitl, nikaj nojkia tlapopochuia onkak. Teipaj kemaj tlami kampa tlitl ni mokuapa, kalaki xitlauak kampa kiski uan tlapopochuia ika nemajtli pan ueyi kuamesa kampa poliuito. Kemaj tlami nikaj namaj kena youi xitlauak kampa pejki nikaj sampa tlapopochuia uan kitlalia popochkomitl kampa kikuik.

Na nijmati nochi ni tlamantli pampa kemaj niajsito pan nopa xochikali, nomaseualpoyouaj sampa kichijkej, sampa tlapopochuijkej. Kemaj kichijkej ni tlamantli na tlauei niyolpajki pampa nechselijkej ika miak pakilistli nojkia pampa pan nochi ni kampeka onkak tlatsotsontli, tlatsotsontli tlen guitarra uan fiolin. Yeka kemaj tlanki tetiochijketl tlapopochuij sampa na nijchijki, na nojkia nitlapopochuij, nopa tlakatl nechiltiyouiyya ika kanij ma nipeua uan ma niyajtij. Ni tlamantli kampeka ni tlauei maluili pampa axkanaj se uelis peua o kichiua san ken se kinekis. Teipan kemaj tlanki nitlapopochuia inijuantij nechtlamakakej, nechtekilkej se achi piyotlakuali, se kuekuetsij tsopelatl uan se keski tlaxkali. Ni tlakuali tlauei ajuiak nijmachilij, sampampa kemaj nijtentlapoj nopa tsopelatl ya kiski ipotsokyo, kemaj panok ni tlamantli nopa tetiochijketl

nimaj nechijli; ta axkanaj eltoya tiitstos nikaj; kemaj tlanki kijtoa na nijtlajtlani, ¿kenijki kimatij? Ya nechnankili, pampa neski pan nopa tsopelat, ika ni tlamantli na axkanaj tlauei nijkuamachilij. Teipaj na tlanki nitlakua, kemaj nitlanki inijuantij pejkej tlaijikuenaiaj pampa elkiya nechka tlajkoyoual uan kejni tlami tlen kampeka tlen kichiuaj nomaseualpoyouaj pan se tonatij tlen enero.

Pan ni tlaxelolistli nijsenkatlalis tlen eyi kampeka tlen nikijkuiloj achtoui, nikaj nikijtos tlen axseka uan tlen seka nesi. Uajka pan sese kampeka nochipa moneki se akajya tlen tlayekana, sampampa axkanaj sejka tlakatl. Axkanaj sejka pampa pan kampeka tlen mochiua pan kali ya kitokaxtiaj teochpanketl, tlakatl tlen pan tsakuali ya kitokaxtiaj teochpanketl o tepajtijketl, uan tlen tlayekanaj pan xochikali ya kitokaxtiaj tetiochijketl; se uan se tlakatl kipiay inintokaj.

Ni eyi kampeka mochiua ijiyoka axkanaj pan setsi kanajya; sampampa kena uelis mochiua seka tonatij pampa axkanaj seka chanejkej yon seka pilaltepetsij. Ni uelis mochiua san kemaj tlen tlayekana moajxilia uan ma onkaj nochi tlamantli tlen motekiuus. Nochi tlamantli tlen motekiuus pan sejse kampeka ni nojkia axkanaj sejka, pan kampeka tlen mochiua pan kali uan pan tsakuali nikaj kena kitekiuiaj apasoxiuitl, moochpanaj uan mouentiaj uan pan kampeka tlen xochikali nikaj axkanaj kichiu nopa tekittl.

Namaj se tlamantli tlen axseka ya kemaj kinochpanaj ika piyo uan teipaj ika tlaesuiaj kampa tepajtijketl kitlaltok tlatejtektli uan ni teipaj kimiktiaj piyo uan kikuajtlliaj. Kampeka kampa kinuentiaj piyo ya tlen mochiua pan kali, pampa kampeka tlen mochiua pan tsakuali uan pan xochikali nikaj axkanaj kinuentiaj. Pan tsakuali axkanaj kinuentiaj ika piyo pampa axika kanij kiixkasej piyo uan pan xochikali pampa nikaj axkanaj mopajtiaj, nikaj kese kitlaixpiyaltiaj totiotsij konetsij uaya inana pan yankuik xiuittl, yeka pan xochikali piyomej kinmiktiaj san xitlauak.

Pan kampeka tlen kali uan pan tsakuali nikaj axkanaj yohuij miyakej, nikaj youij san tlen mopajtisej, tetaj uan tena uan sekin tlen kinpaleusej kiukasej tlamantli tlen kitekiuisej. Youij uelis se makuili o chikuase maseualmej. Pan kampeka tlen pan kali

nikaj nojkia uelisej itstosej nochimej tlen chanejkej, pampa nikaj kinuentiaj uan kinochpanaj nochimej. Sampampa chanejkej uelis motetlaneuiaj pampa kemelaua axkanaj moajxilis. Uan kampeka tlen pan se xochikali nikaj youij miyakej maseualmej tlen tlaneltokaj uan kiamatij maseuallajlamijkayotl tlen kipiay inijuantij. Pan ni kampeka youij miyakej maseualmej sampampa tlen youij o tlen nikitak itstoyaj piltetajtsitsij, piltentajtsitsij, sekin siuamej uan tlakamej tlen axkanaj tetajtsitsij ni san tlen sankuali, uan nojkia youij se keski konemej. Pan ni xochikali tlen nikinitak miyaquej tlen tetajmej.

Pan ni eyi kampeka tlen kichiuaj nomaseualpoyouaj kampa mas tlatlaliaj ya kampeka tlen kichiuaj pan xochikali, pampa nikaj tlatlaliaj naui uajkapaj uan naui tlalchi. Na nijtlalia nikaj nojkia kintlamakaj totiotstitsij tlen inijuantij kimatij itstokej uan ni kese pakilistli yeka no kinmakaj se polato tlakuali, se pilpantij, se tsopelatli, se kafentij o sekinok tlakualistli. Pan ne sekin kampeka axkanaj miak kanajya tlatlaliaj, ya kemelaua san naui kanajya. Kejni nijtsakuas ni piltlaxelolistij tlen sekin kampeka tlen nojka kichiuaj. Pampa pan tlaxelolistli tlen echkapaj ya nisanilos ika tlen kenijki panoyayaj notekixpoyouaj siuamej kemaj koneuaj itstoyaj.

1.4. Ken moxeltoya tlaltepaktli

Namaj pan ni tlaxelolistli nisanilos ika amoxtlitlen Alfredo nikaj nikitas kenijki kiijtoa ya, kenijki kiita tlaxelolistli tlen tlalitlen uajkajkia ken pan siglo XIV. Uan kijtoa: uajkajkiya pan siglo XIV, XV, uan XVI, kemaj itstoyaj tomaseualpoyouaj nauas pan ni tlaltepaktli, inijuantij kiitayayaj nochi tlen techyaualtok ika ome tlamantli, kense tlen kuali uan tlen axkuali; uan kejni kintekpanaj: elhuikak>tlalli, totonik>sesek, tlahuili>tsintlayoua, tlakatli>siuatli, tetik>axtetik, uajkapaj>echkapaj, tlaauetsi>tlaauaki tlen kinpixkej kense paresmej, tlen nojkia kimanextia se *toueyinana* uan *toueyitataj*. Ika tlaxelolistli tlen kichijkej nomaseualpoyouaj, nojkia kikalakijkej: maseuali itlakayo, kokolistli, uan pajtli tlen nojka nesi namaj, (López, 2012, pp. 56, 58, 60). Tlamantli tlen nesi pan amoxtlitlen totonik uan sesek tlen kiijtoa namaj nojka nesi pan nomaseualpoyouaj itlakayo, uan pan maseuallajlamijkayotl pan tlakualistli uan pan pajtli uan uelis pan seyok tlamantli tlen axtijmatij.

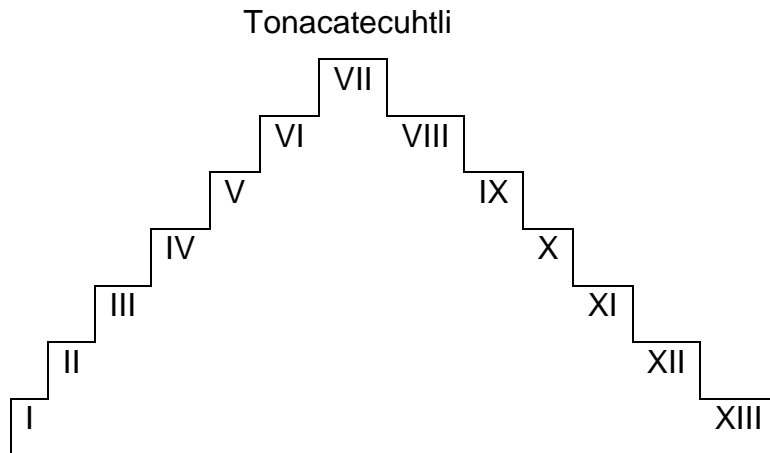
Ika ni tlamantli tlen kijtoa amoxitli ika tlen totonik uan sesek ni ika moxinepaloa sampa ika maseualmej, ken se siuatl uan se tlakatl. Ika ni tlamantli tlen totonik uan sesek, na nijkaktok kijtoa nomaseualpoyouaj tlen Chicontepec; se tlakatl ya totonik uan se siuatl ya sesek. Tlakatl totonik pampa ya axkanaj itstok nochi kaltik uan axkanaj tlen kiitskia atl uan se siuatl ya sesek pampa ya mokaua pan kali tekichiua uan kiitskia atl. Sampampa ni axkanaj nesi seja pampa kemaj se siuatl conepiya ya nesi siuatl totonik uaya ikonej uan tetaj nojkia totonik. Pampa kemaj mokuajtalia aui ya totonik pampa kitoyaua ieso, ikonej nojkia esoj uan tetaj ya no totonik eli uan axkanaj kuali yas milaj pampa kitl uakis tlamantli tlatoktli tlen milaj. Ijkinoy elij tlakatl, siuatl uan konetl totonik, ni tlaseui kemaj kiajaltiaj konetsij ika kuapajmej pampa naui tonatij tlen teipaj kemaj ejki.

Namaj seyok tlen kimanextia ni amoxitli tlen López Austin ya ken tlaxeloyayah uan ya kichiuayayah pan majtlaktli uan eyi tlatekpanalistetl tlen kitokaxtiyayah selestes uan chiuknahui kampa youij tlen miktokenya ni kese kampa tlatlaj uan axkanaj mosiajkauaj. Nojkia kiijtoa, maseualmej kitlaltoskiaj seyok nahui tlatekpanalistetl san tlatlahko kampa tlali uan elhuikatl. Tlanauatianij tlen kiitakej maseualmej: tonatij, mextli, tlaauetsi, mixtli, tlatomoni, tlauteki uan ejekatl tlen kimanextia nemilistli tlen pixkaj. Ken kimanextia amoxitli tlen Yólotl González Torres. *“El culto a los astros entre los mexicas:*

- I. Xiuhtecuhtli=dios de los años (kolibrí>huitsitsilli)
- II. Tlatecuhtli= dios de la tierra (kolibrí)
- III. Chalchiuhtlicue= chalchitlicue (halcón)
- IV. Tonatiuh = dios del sol (codornis)
- V. Tlasolteotl = dios del fuego (águila)
- VI. Teoyamiki = dios de los infiernos (búho)
- VII. Tonacatecuhtli = tonacasiuatl (mariposa)
- VIII. Tláloc = tlalocatecuhtli (águila)
- IX. Ketsalcoatl (guajolote)
- X. Tescatlipoca (lechusa)
- XI. Mictlantecuhtli (guacamaya)
- XII. Tlahuiscalpantecuhtli (sinteotl-ketsal)

XIII. Kitlalinicue (papagayo)

Ixkopinkayotl eyi. Tocabatecuhtli. Tonaxelolistli tlen uajkapatl.

Kampa nijkuik: Torres (1975, p. 31).

Ika ni tlatekpanalistli tlen kimanextia tlajkuilojketl, nikita nochi kipiya iteko uan nochi kipiya kanij uallaj sesej tlamantli, uan uaya iuikal. Se sanili tlen no kiijtoa tlajkuilojketl, ya kemaj eua, kemaj nesi tonatij uan ni kiijliaj tlaelilistli o tlaiskaltlistli ika toueyitata, tlen siuatl koneuaj tonana tlali uan kemaj eua konetsij tlen uallaj uan tlatskitok atl uan ttitl. (Austin, 2012). Ken tlajkuilouanij kipannextiaj ce uan ce kauitl tlen tonatij ni kipiya iteko, sampampa nomaualpoyouaj namaj injuantij axkanaj kijtoa tlan se kauitl kipiya iteko ni san xitlauak. Tlaxelolistli ken nesi pan ixkopinkayotl injuantij axkanaj kimatij, tlen kenaj kimatij uan kitekiuiaj tlaxelolistli tlen ualaj echkapan.

1.5. Uajkapamej kixeloaj tlali pan naui

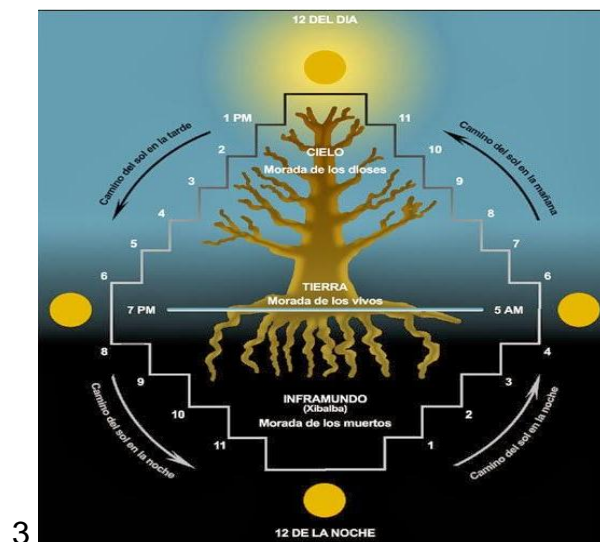
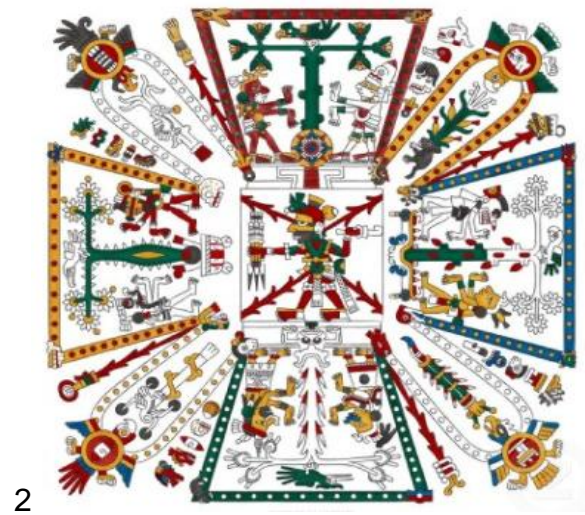
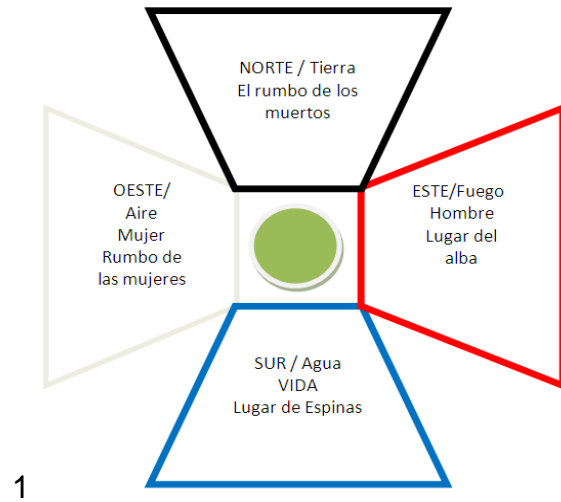
Maseualmej nauas uajkajkiya ni tlattepaktli kixelojkej pan nahui, nesi kese crustsij, uan tlen tlatlajko o itsipij ni kese tlen tlali uan kimanextiaj ika se tetl xoxoktik tlen kampa mosansej kotilia nochi nahui uan tlen nesi kese xochitl. Nojkia kipannextiyayaj ika sekin ixneskayotl; kampa kisa tonatij kitlaliyay yayahuik, kampa kalaki tsiktik uan kimanextia mikistli uan nemilistli. Nemajtli chipauak uan arrebes chichiltik, uajka tlen achtoui kimanextia siuatl uan tlen teipaj kimanextia tlakatl. Nojkia saniloa ika tlen tlatlajko uan kijtoa nopa itsipij kipiya ixneskayotl xoxoktik nikaj ni kampa tonana uan totata tlen

totiotsitsij, toteko tlitl uan tlen nochi tlaelilistli, (López, 2012, pp. 65, 66.) Ika tlen ni amoxltl kijtoa tlen kenijki eltok uan kenijki kiitaj tlali, tlen kipiya nochi itokaj. Ika ni na nikita se maseuali moxinepaltok uaya tlali pampa se uan se kimanextia tlen siuatl, tlakatl, menilistli uan mikilistli. Sampampa nochi ni tlamantli nomaseualpoyouaj axkanaj kimatij pampa axkanaj kitekiuiaj, inijuantij san kimatij uan kijtoa kampa kisa tonatij, kampa kalaki, ika nemajtli uan arrebés. Nojkia nijkaktok kijtoa kemaj se maseuali miki uan kuali kichijki inemilis pan tlali itonal youi uajkapaj uan tlan maseuali tlakualanij pan ni tlali, axkuali kichijki inemilis uajka itonal yas kampa onkaj tlalemektli, kampa itonal axkanaj mosiakauas, kejni kimatij nomaseualpoyouaj ika tlen tlali uan kemaj se miki kanika youi.

Ika ni tlamantli tlen tlali itstokej miyakej tlatejtemolianij tlen inijuantij kiitaj uelis seja o axseja yeka namaj onkaj miak tlen kenijki kiixnextia pan ixkopinkayotl o kenijki kiitaj. Ken nesi pan ni amatl tlen ixkopinkayotl 1 nikaj kimanextiaj ika itokaj se uan se ni naui kanajya uan nojkia ajkia inijuantij itstokej. Tlen axkanaj kijtoa itoka ya tlen eltok tlatlajko, nikaj san kinextia ika ixneskayotl uan nojkia axkanaj kijtoa ajkia inijuantij itstokej ne. Sampampa ixkopinkayotl tlen 1 seja nesi ika tlen ixkopinkayotl tlen ika saniloa López Austin pan iamoch Cuerpo Humano e Ideología.

Uajka namaj pan ixkopinalistli 2 nikaj na nikita sekin tlamantli kipatlatokej pampa nikaj tlen naui kanajya kipiya sekinok ixneskayotl, pampa kampa ixkopinkayotl 1 kipiya yayauik pan ixkopinkayotl 2 kipiya chichiltik; kampa ixkopinkayotl 1 kipiya tsiktik pan 2 ixkopinkayotl kipiya xoxoktik; kampa ixkopinkayotl 1 kipiya ixneskayotl chichiltik pan 2 ixkopinkayotl kipiya tsiktik; uan kampa ixkopinkayotl 1 kipiya chipauak pan ixkopinkayotl 2 kipiya kostik. Nojkia ininijitiko kineskayotiaj ika tlen kijtoa iijitiko. Ni kena axkanaj seja, pampa pan ni ixkopinkayotl pan naui kanajya ininxejxelya kitlaltokej kitlaluiltokej ika sekinok tlamantli, ni kitlaluiliaj kese tlamantli tlen kipiya iijitiko. Ixkopinkayotl tlen omej ni nesi kese se tlatejtektli tlen kichiuaj nomaseualpoyouaj tlen Chicontepec kemaj kichiuaj se kampeka tlen inijuantij kiixmatij tonaltlapouali o kese tlali. Kejni nesi kenijki mopatlatij o axkanaj eli seja se tlamantli, (Corral, 2013).

Ixkopikayotl naui. Ken moxelo a tlali.

Kampa nijkuik: <http://lanuevatradicionazteca.blogspot.mx/2013/09/cosmovision-nican-tlaca.html>.

Namaj ika ikopinkayotl tlen se, ome uan tlen eyi nesi kejniki eltok tlaltepaktli, kimanextia kanij eltok nemilistli uan mikistli. Nojkia kimanextia ika tetl tlatekpicholi uan kijtoa ika nemilistli eltok majtlaktli uan eyi, chikuase tlejko uan ika chikomej ajsi itsonko teipaj sampa temo chikuase. Uan tlen mikilistli ya kipiya nau i tlen temo uan ika makuili ajsi kampa kijtoaj tlatlaj teipaj sampa tlejko nau i ijkinoy monamiki nemilistli uan mikilistli; nochi momalakachoa ika nemajtli ika arrebes. Sampampa seyok tlamantli tlen kipiya ixkopinkayotl eyi ya ijtiko nopa tetl tlatekpicholi se kuauitl uan nemilistli kimanextia ika

kuauitl tlen moskaltia tlalixko uan ika mikistli kimanextia ika kuauitl ineluayayouaj. Kejni mopannextia nemilistli uan mikilistli sampampa nomaseualpoyouaj ni axkanaj nochi kimatij ken nikijtoj achtoui inijuantij san kijtoa uajkapaj youij tlen kuali kichijkej innemilis pan tlali uan tlen axkuali kichijkej ni youij kampa tlilemektlí uan nese kin tlen kimanextiaj sekin tlajkuilouanij axkanaj kimatij yeka inijuantij kichiuaj san tlen kiniltejtokej uan kimatij.

Kejni ken kipannextijtejkej uajkapamaseualmej tlen kennijkatsaj moxeltok tlaltepaktli uan ika nochi ni tlamanextili ni se kampeka tlen namaj uan maseualmej nojka kichiuaj pan sekin pilaltepetsitsij tlen ni tlaltepaktli uan tlaneltokaj. Yeka kemaj kichiuaj se kampeka ni kitsajtsiliaj ueuetéotl, tonana tlali uan ueyi totata ma monextikaj pan kali, kapilla o kampa kampeka tlaneltokili kichiuaj.

Tlaxelolistli ome

2.1. Tlen kichiuayaya koneichpokatl uajkajkia kemaj kimati koneuaj

Pan ni tlaxelolistli nisanilos ika amoxtlitlen tlen Sahagún saniloa ika kemaj se toaui tlen tlaajsitok kimachilia koneuaj sampampa ni tlen uajkapatl pan siglo XV. Uajka tlamantli tlen achtoui kichiuaj kemaj siuatl kimati koneuaj ya kinmatiltiyayaj inintatajuaj tlen tlaajsitokej. Teipaj kinsansej kotiliayaj tlakualistli, tlaonilistli, xochitl tlen ajuiak mijyotia uan se tlamantli kiijlaj *“ouatl tlen popoka”*. Kemaj eltojka nochi, kinnotsayayaj inintatajuaj uan tlanauatijketl tlen pilaltepetsij, ijkinoj tlakuayayaj uan tlaoniayaj. Nojkia kijtoa amochtli pan yaya nopa tonatij kemaj tlamijya tlakuaj uan tlaonij, se tetajtsij, tetaj iteixmatkaj ni panoyaya tlatlajko tlen nochimej itstokej uan mokuatochseuiayaj, ijkinoj kiijtoayaya se keski tlajtoli:

“Xitlakakikaj nochimej tlen itstokej nikaj, tetajmej, tenamej, nochimej inkimatij totataj kitlaltok se piltetsij yejyektsij uan se ijuatl ajuiak kemaj itstojka koneuaj ni koneichpokatl. Totiotsij kitlaltok se konetsij pan itlakayo ichpokatl pampa kejni ya kineki, totiotsij tlen kinsansej kotilia itokah *Youali Ejekatl*, ni ichpokatl elkiya, kipixtojka konetsij pan iijti ma kuali ualaj kemaj euas. Tetajtsitsij tlen kampa ualouij tle miktokejya, uan nojkia yoltoyaj pan ni tlattepaktli sekin san se keski tonatij uan tetajmej, tenamej tlen mosiajkauajya uan yolpakij pan tlaostoktli uan pan atl, kampa tlatlaj inijuantij axkanaj mosiajkajuaj uan axkanaj kiijlamikij tlen pano nikaj, pampa inijuantij yajkej uan axkanaj mokuapasej, ayojkemaj tikinitasej. Ni axkanaj pampa axkanaj tijneltokaj, ni pampa totiotsij kineki tokoneuaj ma kipiayak ininkonej, uan sanyani nimechijlia tlen inkikaktokej uan kuali xiyakaj pan inmonemilis,” (Sahagún, 1829, p. 161). Kejni saniloayaya ni tetajtsij, ni kintlaajiliaya tlen koneuajkej. Pan ni tlaajilistli tlen kichiuaj ni tetajtsij nochi kuali sampampa axkanaj kiijtoa tlen tekitl kipiya. Ni uajkajkia kejne kichiuayayaj, sampampa nijpiya se tlatlanilistli, ¿tlaj axkanaj kichiuayayaj kejni tlen panoyaya? o kemelaua san axkuali, uan uersaj ma mochiua ni tlaajilistli.

Teipaj kemaj tlami tlaajilistli tlen tetajtsij kampa mosentiltokaj nikaj itstok se tlen tlanankilia uan kichiuaj telpokatl itataj uan kijtoa: “tojuantij neltiyolpaktokej pampa inualtokej nikaj tlen mechtitlantok totiotsij tlen itstok pan nochi tlattepaktli. Pan ni

tlaltepaktli onkaj tlen kuali uan tlen axkuali uan namaj nikaj moiitoj nochi ome tlen axkuali tikitasej uan tijkakisej ni monektoskia ma no kikakikaj tetajtsitsij uan tenantsitsij, sampampa kenijki tikinualikasej tlan miktokenya uan yajtokej pan aostoktli tlen totataj totiotsij kinuikatok ma elikaj totonal uan totlakej ken kichiuaj sekin kuatinij ken: pochotl tlen kichiu kuatsalamitl, uan abebetl ni tlen imakuayouaj. Sampampa ika iikxitlaj ni pochotl ni kense mantaj kampa maluili, chikauak uan sekinok tlamantli kinmaktlia ininteixmatkauaj, inintekixpoyouaj uan sekinokej” (Sahagún, 1829, p. 163.) Uan kejni kisenkuilia totlayi saniloa uan kitokaxtia se kuauitl tlen pochotl ni se kuauitl tlen ueyi eli, ni techpannextia uan nesi kenijki ya techpaleuia ika nochi tlamantli tlen techpanuetsi kese motlajkouia, uelis nikijtos kese ya tekamauia ika se tlamantli. Ne kuauitl kinmaluia nochi maseualmej tlen tlaltepaktli sampampa notekixpoyouaj axkanaj kimatij ni kuauitl san kitokaxmatij kennopa uan axtlen mas kichiu.

Teipaj kiiitoa totlayi tlen elis tetatah: “namaj tojuantij totiotsij techtitlaniltok ni piltetsij yejyektsij uan ijuiltl tlen ajuiak ni: totiotsij ikonej tlen pejtok moskaltia pan coneichpokatl,” (Sahagún, 1829, p. 164.) Inijuantij tlakakij uan yopakij pampa kiselisej ininkonej ika pakilistli. Pan ni tlanechikolistli kichiuaj ichan maseualmej tlen elisej tetatajuaj inijuantij kinejneuilaj nochi tlamantli ika totiotsij; na nikiiitoa kena totiotsij kichiu ni nechikolistli pampa ya kichiu ma kipi yakaj ininkonej tlen tlaajsitokej, siuatl ma kipi ya se piltetsij yejyektsij pampa inijuantij ken siamej moneki ma konepiyakaj.

Pan ni nechikolistli nojkia saniloaj tetajuaj uan kiiitoa telpokatl itata: “Ne siaichpokatsij nikiitaj kese tlakuajtlalili ika xochimej kejni moneki ne conetsij ma ualaj kuali ika tlauli.” (Sahagún, 1829, p. 165) Kemaj se koneichpokatl koneuaj ni tlauei maluili yeka kemaj kichiuaj ni nechikolistli motiochijketl, ni san motlajtlanilia ika nochi siuakoneuaj. Pan ni tlanechikolistli nojkia itstokej itotatajuaj koneichpokatl pampa namaj ya kiiitos se keski tlajtoli o tlaijilistli ika iixuij uan kiiitoa itotata: “¡Noixuij, tlasojtla uan yejyektsij kuajkualtsij siuatl! Namaj totiotsij kichijtok tikoneuaj, totiotsij kejni kineki ma eli xixuiitl. Tlen ni koneuajkej kitlajtlaniliaj totiotsij yoalejekatl, pampa pan ni kemaj axkanaj kochi, itstok san ika velaj tlajkoyoual!” Yoalejekatl ni tlen kinojnotsayayaj uan kitlaskamatiliayaj pampa ya motlajkouij tlajko youali pampa ya kitlauilij konesiuatl.

Sampampa totiotsij *Quetzalcoatl* ya tlen tlayoltilia uan kichiua nochi uan kiiijtojtok pan eluikatl itstok se tlakatl uan se siuatl tlen itokaj “*ometecuhtli*” uan “*omeciuatl*” tlen axkanaj uelis tijtlalia yontlen pampa teipaj uelis mitschiuilisej se tlamantli tlen axkuali; “Uelis axuelisej tisaniloaj, techkauas kemaj titlakatisej sampampa axkanaj titlanejneuilisej o techmakas se kokolistli uan ma timikikaj,” (Sahagún, 1829, p. 167). Sampampa tlen melauak uan yejyektsij ya tlen totiotsij kichiua ma ixua pan iijti ichpokatl, uan ya tlen kikajtejtokej tototatajuaj inintatajuaj, tototatajuaj, totatajuaj tlen kionalikakej pan ni tlattepaktli. Ika nochi ni tlamantli tlen totiotsij kichiua, eltok tlen ika kisejatlaliaj uan ma tlaki, ma kipiya itlajka metl tlen kitokaj uajkatlaj uan ni eliti iixxayaj totiotsij ni kipiya kuajkualtsij inemilis.

Uan namaj kiilia tetotata: “Namaj noixuij, ta tijselik moneki ximotlajtlani, xitsajtsi, ximijyokui iixpaj totiotsij; ya teochpana, tekonepoloa, tlapojpoua tlaixpaj, itstok kemaj timotiochiuaj tohaj; yeka moneki ta xijmaktli se popochkomitl tlen kitokaxtiaj *temanaktli*: vela tlen tlayoua, ni mitspaleuis uan axkanaj neltikochis uan tisanilos ika moyolo, teipaj timotlajtlani ¿tlen panos ika na nikaj naui o makuili tonatij?” (Sahagún, 1829, p.167). Ni tlaijilistli tlen kijlia tetotata iixuij, ni tlauei kuali, ni ma kuali youi uan axkanaj ma kimajkaua totiotsij, ni kese motlalia imako; uan tlan inijuanti axkinekisej motlepanitasej ken paresmej siuatl uan tetaj ni axkuali pampa ininkonej axkuali eliti, uelis iikxi, imaj o imajpil yeka moneki tlatlepanitalistli uan tlaneltokilistli.

Teipaj kemaj tlami tlaijilistli tlen tetajtsitsij pan ni tlanechikolistli tlen kichijtok totiotsij, nikaj nojkia saniloaj tetatajuaj tlen namaj koneuajkej. Inijuanti nojkia kiniliaj se keski tlajtoli: “Nokonej kemelaua axinkiamatkej tlaijilistli tlen ni tetajtsitsij. ¡Oh noichpokaj kuekuetsij piluilotstij! tlen ni nikijtoj ni inintlajtol ni tetajtsitsij uan tenantsitsij tlen itsokej tlen technextiltokej tlen moneki ma tijmatikaj, ma tikitakaj uan ximonekikaj pampa namaj inmojuanti inkipiyaj nopa piltetsij yejyektsij uan ijuilt tlen ajuiak mijyotia, namaj nikaj inmojuanti axkanaj inmotlatijtokej uan namaj inlajlamikij. Nojkia kuali xiyaj pan moojui, kuali nemilistli, xiyolpaki uan ma kuali ualaj tlen namaj eltok moijtiko, ximotlali totiotsij imako ya kimati tlen panos mostla” (Sahagún, 1829, p. 169, 170). Ni tlaijilistli tlen kichiuaj tetatajuaj ni san kinijlamikilia nochi tlen namaj kimatij uan kenijki inijuanti nojkia

kimatkej kemaj inijuantij panokej. Kejni kisenkuiliaj saniloaj tetatajuaj kampa kiijtoa tlen namaj koneuajkej ni ininkoneuaj, inijuantij kinpixtoyaj pan inintlacayo, inijuantij kinualikakej pan ni tlaltepaktli uan tlen namaj nikaj itstokej ni tlen techtitlanilki totiotsij. Sampampa ni nojkia kiijtoa ika maseualmej tlen miktokejya uan ayojkanaj mokuapaj.

Nikaj kisenkuiliaj saniloaj sampampa nikaj saniloaj koneichpokatl itatajuaj, ni kiijtoa tekittok ika toyolo uan totlakayo, uan kichiyaj ika totiotsij ni axkanaj ma eli se kualantli uan ma techmajauili se kokolistli o se tlamantli tlen axkuali pampa namaj inelisej tetatajuaj tlen temanauij uan kipiay inintonal ken "*puchotl*" uan "*abebetl*" kuauitl tlen kimanajuia maseualmej uan tekuanimej, (Sahagún, 1829, p. 170.) Na nikita ne puchotl ne kese tonana pan ni tlali pampa ken kiijtoa ni amochtli, techmanauia ika imakuayouaj, ni kese imaj uan technajnaua.

Nikaj tenana ya kiijtoa kienijki kiselij kemaj ya kitlaililkej totatajuaj uan motiochiuanij uan kiijtoa: "Tijseliaj kual nochi ni tlaijilistli tlen intechmakaj, tojuantij tikajokusej nochi tlen namaj tijkaktokaj, ken se akajya tlen kitolonchijtok imaj ni tlaijilistli tlen totatajuaj uan tonanauan. Ni tlanechikolistli tlen mochijtok ika totiotsij iyolo yeka ni koneichpokatl kipiya se piltetsij tlen yejyektsij uan ijuatl ajuiak; ika totentsoj, toisti kese xochitl, tlen pan uajkapamej tlen miktokejya namaj ixua", (Sahagún, 1829, p. 171.) Kemaj inana ichpokatl kiijtojki tlen ya kenijki panok, teipaj koneuajkej ya kiijtojki se keski tlajtoli pan ni nechikolistli, tlen kichijtok totiotsij uan nikaj kinnankilia tetatajtsitsij, motiochiuanij uan sekinokej tlen kintlaijililkej uan kiijtoa: "Tetajtsitsij, tenantsitsij, totatajuaj, tonanajuaj tlen nikaj initstojkej nimechtlaskamatilia pampa inualtokej uan intechmakatokej se keski sanilli. Ni axkemaj tikilkauasej notetaj uan na, ke ya namaj nikaj itstoc. Kena melauak totata totiotsij kineki ma nijuika se piltetsij yejyektsij uan ijuatl ajuiak tlen moneki kisati kual sampampa nojkia tlan kineki totiotsij, tlan kiijtos axkanaj nijpiya nokonej ya kiijtoa kichiuas pampa ya uelis nechtitlanilia nokonej ika kokolistli o uelis axkanaj nijpiyas uan kemelaua tlen nikaj initstokej uelis inkixmatisej nokonej ni axkanaj tijmatij," (Sahagún, 1829, p. 173). Ni tlasamatilistli tlen kichiuas ni siuatl tlen koneuaj, ni tlauei kual sampampa ya axkemaj kichijtoya uan monejki kichiuas achtoui inana uan teipaj ya kichiuas.

Ika ni nojkia kichijki ichpokatl inana pampa axneli uan saniloayaya uaya ya ika ni tlamantli. Ya ni tlen kichiuayayaj uajkajkia kemaj sanok kimatiyaya koneuaj koneichpokatl. Nojkia nikita ken tlen kiijsa ni siuatl koneuajkej kena melauak tojuajtij ken timaseualmej ni nochipa tiitstokej imako. Totiotsij ya techtitlani pan ni tlaltepakltli uan ya kimati kemaniiki techuikas uan ayojkanaj titlachixtosej pan ni tlaltepakltli.

2.2. Tlen kichiuayayaj uajkajkia kemaj koneichpokatl kipiya chikome, chikueyi metstli koneuaj

Namaj pan ni tlaxelolistli nikaj tikitasej tlen mochiuayaya kemaj koneichpokatl koneuaj uan ni kipiya chikome, chikueyi metstli kemaj nechkaya kipiya ikoneuh koneichpokatl sampa kinsansej kotiliyayaj ininteixmatkauaj uan sampa motlamakayayaj uan tlaoniyayaj. Nikaj kinotsayayaj tetlalanketl pan ni nechikolistli. Pan ni nechikolistli tlen achtohui monojnotsayayaj tlen tetatajuaj tlen tlaajstokej inintatajuaj uan nikaj axkanaj kiijsa ika tlen saniloaj. Noke monojnotsayayaj nojkia saniloayaya se piltetajtsij nikaj san katlinya uelis saniloa: “Tetatajuaj uan tenanauaj tlen ni tlaajstokej, nikaj tiitstokej namaj nechkaya konepiyas ni koneuaj, namaj ni tlauei ouij pampa nechkaya monextis tlen totiotsij itlanauatil. Ika ni ma kuali yohui inemilis ni ichpokatl moneki ma kichihuilikaj se ajaltlistli pan se tlatsaktli o kese kampa tlaixkaj ni itokaj Yoaltisitl, ni nojkia se totiotsij tlen tlaajaltlistli, ni no se tlamatiketl tlen imako nochi timoskaltiaj uan ma tijtlalikaj imako pan se kuali tetlalanketl o tisiitl uan ma kinojnotsa ken nochipa kichijtiualtokej tototatajuaj,” (Sahagún, 1829, p. 174). Uajka teipaj kemaj tlamia saniloa ni tetajtsij kisayaya tetlalanketl, tlen kinotstokej uan peuaya uaya saniloa ni siuakoneuaj.

Nikaj peuaya uaya saniloa koneuajkej nojkia nikaj kinankilia uan kijlia kena ya kikuajtalis uan koneuajkej kijlia ma kuali kisati kemaj euas ikoneuh. Nikaj nikita se tetlalanketl axkanaj konnotsayayaj nimaj uan ma kiitaki siuakoneuaj uan ya kikuajkuajtalis ikonej, ni konitayayaj kemaj kipiya chikome o chikueyi metstli. Tetlalanketl nikaj sampa ya kintokaxtia uan kintlaskamatilia nikaj tlen itstokej namaj nechkaya mokuajtalis koneuajkej uan ualasa pan ni tlali piltetsij yejyektsij uan ijuiltl ajuiak tlen totiotsij kititlantok uan mopannextia ni ichpokatl uan kiijsa: Tetajtsitsij,

tenantsitsij, iteixmatkauaj, tetatajuaj uan tenanauaj inmojuajtij inkimatij ni uan kuali ma yohui, ma kuali eliti pampa namaj moneki ma kalaki pan totiotsij ichaj tlen itokaj *Xuchikaltsij*, kampa mochikauilia itlakayo konetsij, ika inanauaj itonana ni kichua tonana *yoaltisitl*, totiotsij tlen tlaajtilistli, tlen kimati nochi tlen axmoilia, tlen imaj nochi techiskaltia. (Sahagún, 1829, p. 174) Namaj kena ika ni tlasentilistli kitlaliaj imako tisitl o tetlalanketl ni koneuajkej. Namaj monekiya ma kiajaltikaj ni siuatl pan xuchikaltsij, kemaj ni kipixtojka chikueyi metstli namaj orajya. Tisitl ni tokayotl tlen kimakaj siuatl tlen kinpalehuia siuakoneuajkej, tokayotl tlen nojkia kipiya yaoltisitl, uajka ni uelis kiitaj kese totiotsij. Nochi ni tlamantli tlen uajkakia kichuayayaj namaj ayojkanaj chikuij, ni polijtiajkia pampa nomaseualpoyouaj axyojkanaj mosansej kotiliaj kemaj siuatl kimatij koneuaj uan kemaj kipiya chiikomej uan chikueyi metstli, nojkia ayojkanaj motlamakaj. Kemaj motlamakaj notekixpoyouaj uan kiseseyiliaj konetsij ya naui tonatij kemaj ejkia uan ni maltis seyok tonatij axkanaj.

Seyok tlamantli tlen kichuaj ya kemaj tetlalanketl kiselia siuatl tlen koneuaj. Ni tetlalanketl kemaj kiselia siuatl nikaj itstokej tenantsitsij uan tetejtsitsij, inintatajuaj uan ininnanauaj uan sekinokej ininteixmatkauaj uan kijtoa: kintlaskamatilia nochimej tlen nika itstokej, tlen inkiitaj namaj ni siuatl koneuaj ya kiuallika se piltetsij yejtektsij, se ijuiltl ajuiak uan ya kiuallikaj se konetsij pan iijti. Ta tijtlalia ni mokonej tomako, nojkia tetajtsitsij, tenantsitsij, tetatajuaj uan tenanauaj uan ininteixmatkauaj tlen itstokej nikaj inmojuantij tlen inkitlaliaj nomako; tonana xijkajaltika ni siuatl ken inmojuantij inkimatij pan *Xuchicaltzin* kampa mochikauilia inintlakayo konetsitsij ika ichikauilis inanan uan itonana tlen itokaj *yoalticitl*. Sampampa tetlalanketl kemaj tlamiya tlajtlajtoa nojkia kitlajtlanilia totiotsij ma kisenkuili ma kipaleui pan itekij tlen ya kimakatok uan axkanaj tlen mas kiijlis pampa ya nochi kikajkia, (Sahagún, 1829, p. 176). Ika ni tlamantli tlen siuatl koneuajkej kiselia tetlalanketl uan kichuaj se nechikolistli namaj ni axyojkanaj kichuaj yo tlen kiajaltia pan xuchicaltzin kemaj siuatl ayikanaj mokuajtialia. Tlen namaj kena onkaj tlaajtilistli sampampa mochiua kemaj ejkia konetsij uan axkanaj achtoui. Ika ni tlamantli nesi ni nochi mopatlajka uan namaj ayojkanaj mochiua uan kejni polijtijki tlen uankakia. Sampampa nikaj axkanaj tlen kijtoa tlan kuali o axkuali tlen totonik yon ajkia inijuantij kichuaj tlan san tlen tlaneltokaj o nochimej.

Teipaj tetlalanketl tlajtlajtoa se tlatoktsij uan kintsajtailia nochimej tlen itstokej pan ni nechikolistli teipaj kixinepaloa se kuauitl ika ajachi totlakayo uan kijtoa: nochimej tlen ininteixmatkauaj tlen ni piltetsij yejyektsij uan ijuiltl ajuiak ni kipiya tlapeualtili tlen tojuantij ken kuauitl iuijtsoj, ken maseuali itsonkal, ininisti, ininixijuiyo uan ininixnakayo. Nojkia kijtoa tonana, totsitsitsij tlen pajtli uan tepajtianij tonana tlen nochi tojuantij *yoalcititl*, tlen chikaualistli uan tlanauatlistli tlen *Xuchicalli* kampa totiotsij nochi kiita uan kiyamanilia uan kixitlaua tlen moneki pan piltetsij yejyektsij, (Sahagún, 1829, p. 177). Nikaj nesi kixinepaoloa ika kuatinij uan pan pilaltepetsitsij tlen Chicotepec nikaj nojkia kixinepaloaj uajka nesi seja. Sampampa tlen nomaseualpoyouaj kisejatlalia ya ika sintli inijuantij kijtoa ni kese tojuantij yeka moneki ma tijmaluikaj pampa nojki techtlamaka. Seyok tlamantli tlen kipiay tlen uajkajkia uan namaj axkanaj ya totiotsij tlen Xuchicalli tlen kinchikauilia konetsitsij kemaj kinajaltiaj siuatl tlen koneuaj, uan kejni kichiuaj.

Namaj nikaj youij inanaauaj uan iteixmatkauaj tlen siuatl tlaajsitok uan kijtoa tenana kijlia tetlalanketl: namaj ta tetlalanketl, ta tijpiya ni motekij, nojkia tlen tonana itokaj *Luylaztli* ya kiajaltia siuatl tlen koneuaj pan temaxcalli kampa ya itstok uan kampa itstok tenantsij, totiotsij yoalticitl. Kejni tlakaki tetlalanketl teipaj yaya kitlakuiltiaya tlitl uan ma totonia atl, kemaj totonixkia kikalakiayaj siuatl koneuaj pan temazcalli uajka ya kiiijtskia iijtij uan kikuajtlalia ikonej tlan axkuali eltok ni kikuajtlalia. Teipaj kemaj maltijkia siuatl tetlalanketl noja kiiijtskia uan ni kijlia kiajasi san uaktok, sampampa tetlalanketl nojkia kitekiuia sintli itojtomojcho iksitok pan yaya atl tlen ika maltiz siuatl. Tetlalanketl tlanauatiaya atl axkanaj ma eli nel totonik pamp siuatl axkuali maltia ika atl neltotonik pampa teipaj konetsij iksis uan axuelis eua pampa tlatskis. Siuatl koneuaj axkanaj kual ma kiajsi tlauei tlen totonik, ikuitlapaj, pan iijti, yon tlen tonatij pampa seja elis iksis konetsij, seyok tlamantli tlen axkuali ma kichiu siuatl ya ma kochi tonayaj pampa konetsij axkuali eliti iixxayak, kejni kitlajijilia tetlalanketl. Kijtoa tetlalanketl siuatl koneuaj axkuali ma kikua tsiktli pampa kimauas ikonej, ikonej uelis euas *netentzoponiliztli* ni elis tentilauak uan axkanaj uelis chichi uan mikis. Sekinok tlamantli tlen axkuali ma kichiu siuatl ya: pinauas uan ma tlajtlani tlen ya kineki kikuas pampa teipaj kitlanauis konetsij, axkuali kulanis, axkuali ma kitemajmatijkaj pampa uelis

kipoloa konetsij o uelis motlanauis. Nojkia siuatl axkuali ma kikua tizatl tlaxke konetsij uelis euas mokokoa o axkuali elis itlakayo, kejne pampa tenana kikua tlamantli tlen axkuali, nojkia kemaj nechkaya konepiyas ni ayojkanaj kuali ma uaya kochi itetaj pampa axkanaj kuali.

Seyok tlamantli tlen uelis kipano se siuatl uan tetlalanketl kichua ya kemaj miki konetsij pan siuatl iijti uajka tetlalanketl kikui se kuchiyo tlen mochiytok ika tetl tlen itokaj itstli, ika nopa kiteki itlakayo uan kikixtia ajachi konetsij tlen miktok uan kejni kimakixtia siuatl ika mikistli. Kemaj pano ni tetlalanketl kiiijlia siuatl axkanaj machoka, ma axkanaj mokueso pampa axkanaj kiselij ikonej, ya ma kuali tlakua, ma tlakua totonik uan kejni kuali itstos pampa sampa ajsis tonatij motlachikuenis uan yani kitokaxtiaj konetsij moikxipajpaka, (Sahagún, 1829, pp. 180, 182). Ika nochi ni tlaijilistli tlen kichiuaj ni aui tetlalanketl ni moneki ma mochiua pampa tlan axkanaj mochiuas, axkanaj momokuitlauis nopa siuatl ni uelis kitlanauia ikonej uan nochi axkuali kisas. Se siuatl moneki miak tlamokuitlauilistli ika nochi iteixmatkauaj uan tlen tetlalanketl, ni moneki ma kineckauiltikaj tlen tlamantli kikuas uan ijkinoy konetsij kuali kisati pampa tenana kuali tlakua. Ika tlen ni amochtli saniloa na nikita sekin tlamantli noja tetlalanketl kinijlia tlen kuali uan tlen axkuali ma kichiuakaj. Sampampa ika tlen kijtoa tetlalanketl tlen kichiuaya kemaj siuatl miki ikonej pan iijti uan kiteki, na axkanaj nijkaktok uan tlen maseualmej nikintenkopinki axkanaj tlen kiijtojkej, axtlen kiijtokej pampa kemelaua axkanaj panoyaya.

2.3. Uajkakia kemaj ajsiyaya tonatij tlen eualistli

Namaj tikijtosej ajsika tonatij konepiyas siuatl uajka tetlalanketl kinnotsayaya ininkoneuaj, tlakamej tlen kipiayaj tomij uan tlen axkipiyaj, ni kinsejtiliaya makuili o nauj tonatij tlen tonatij konepiyas toauj uan inijuantij kimokuitlauiaj siuatl, inijuantij tlakualchijchiuaj uan ma tlakua aui tlen konepiyas. Teipaj kemaj peuaya kuajkualolistli ni kiajaltiyaj uan teipaj kimakayayaj ma kioni se xiuitl ineluayo tlen itokaj *cioapactli* tlen kichiuayaya ma kisa konetsij uan tlan kimakaya kuajkualolistli chikauaj ni noja kimakayayaj ma kioni se mistetl ikuitlapil se tekuani tlen itokaj *tlauatzin*, ni tlamoltili uan

ika ni nimaj konepiyaya siuamej, (Sahagún, 1829, p. 184). Kejni ken tetlalanketl kinmakayaya siuamej tlen koneuajkej nesi tlauei kuali sampampa namaj ayojkanaj kitekiuiaj tetlalanketl nopa cioapactli namaj yon ikuitlapil tlen tlaquatzin tetlalananiy kitekiuia san apasoxiuitl uan yani kichiua axkanaj ma uajkaua konepiyas. Ika ni nesi kemaj mopatlatok.

Pan ni tlaltepaktli onkaj miak tlamantli tlen kinpaleuiaj nomaseualpoyouaj tlen siuamej uan tlakamej, sampampa sekin mochiuayaya uajkajkia uan namaj ayojkanaj kichiuj. Nikaj tikitasej tlen kichiuyayaj kemaj siuatl koneuaj miki kemaj konepiya uan kenijki kinitaj. Nochi siuamej tlen miki pan ojtli kemaj konepiyaj ni kinixmatij *mocioaquezque* uan nojkia kijtoaj kemaj youij sioatlampa kemaj mikijya uan inijuantij kinitaj kese tototsitsij. Kemaj miki se siuatl ni kichiuj se kampeka uan nochi tlen kitekiuiaya kitokayayaj. Kemaj se siuatl miki ni kiajaltiyaj, kixapojuiayaj nochi itsonkal itsontekoj uan kiyoyontiyaj ika yoyomitl tlen kentsij yankuik kipiya, teipaj itetaj kiuika kitokatij. Teipaj nochimej tetlalananiy mosansej kotiliaya uan kiuaya youiyayaj aui tlen miktok, inijuantij youiyayaj kese uikatiouiayaj kampa kitokatij, (Sahagún, 1829, p. 186). Kejni kichiuyayaj maseualmej uajkajkia kemaj miki se siuatl uan ajkia kitoka. sampampa maseualmej tlen namaj kemaj se siuatl miki kemaj konepiya ni kitokaj seja ken seyok maseuali, pampa inijuantij axkanaj kixeloaj, ika ni tlamantli nesi axkanaj seja kichiuj namaj uan ken uajkajkia. Kenaj mosentiliaj sampampa axkanaj kichiuj ken uajkajkia kichiuyayaj.

Uajka kemaj kuali eua ikonej aui tetlalanketl kiselía konetsij ika se keski tlajtoli; tlan okichpil kijtoa kuali tiajsiko, ma tlauei mitsnekika nokonej okichpil, uan tlan konetsij siuapil kuali tiajsiko, ma tlauei mitsnekika nosiuapil, namaj nikaj tiitstok mitstilantokej tototatajuaj kinejke xiitsto nikaj touaya pan ni tlali, (Sahagún, 1829, p. 192). Tetlalanketl kintlaskamatiliaj nochi tototsitsij pampa kuali kiski nochi ni eualistli uan konetsij kuali ajsiko. Ni tlamantli namaj noja kichiua maseualmej tetlalananiy pan sekin pilaltepetsitsij tlen Chicontepec, noja kintlaijiliaj san kemaj kinajaltiaj pampa tenantsijtsij tetlalananiy ayojkanaj kualikaj konetsitsij pan ni tlali pampa namaj siuamej kokuajtaliaj san

kaltepajtianij. Ika ni na nikita axkanaj kuali pampa kejni tetlalanani inintekij ayojkanaj ajsi, ni kikotontiouiayja uan inintekij tlauei kuali.

Namaj nikaj nikitas kenijki kichiuayaya kemaj kitekiayaj konetsij iijxik uan nikaj no kijtoa se keski tlajtoli: nikaj tiitstok nokonej selik tlen mitstiltlanki totiotsij *yoatecutli* uan tonana *yoalticiti*, monana uan motata, tlen motlajkotitlaj mitstekilkej motsipil uan namaj mitstokaxtiaj *quechol* o *zaquan*. Namaj nikaj pan ni kali tiejki pan ni tlapasoli uan teipaj tikisas, tinemiti pan nochi tlaltepaktli pampa ta tielis titeyolchikajketl, ta mitstiltlantokej nochi totiotsitsij. Uajka teipaj kemaj kitejkejya konetsij itsipij ni kimakayayaj itata uan ma kitoka tlanempaj kampa mouilana. Pan ni tonatij kitekiuiayaj sekin tlamantli ken metl iuijtso, oatl ipokyo uan tlatskintli tlen *acxoatl*, tlen moteki pan motlakayo uan tlen yejyektsij xochitl; ika ni tlamaktlistli kese kiiytoyayaj tlen moneki ma kipiya pan inemilis. Pampa nojkia konetsij tlan siuatl ni itsipij kitokayayaj nechka kampa tlipitsaj, kampa tisij, kampa metlatl, ni pampa siuatl uan ya mokauas san pan kali uan axkanaj uajka yase. Kiiytoyayaj uajkajkia pampa se siuatl uan ni monekiaya ma kimati tlakualchijchiua, tlaonilistli uan ma moyoyonti ika mantaj, uan tekittl tlen moneki makichiua ya tlajtsomas, (Sahagún, 1829, p. 193). Uajkajkia kemaj euayaya se konetsij tlan siuatl o okichpil ni kintsajtsiliayaj ika tekittl tlen moneki ma kimatij kemaj moskaltisej. Ika ni tlamantli na noja nijkajki kemaj eua se siuapil ni iijxik kitokayayaj nexkontsintlaj kampa kimanaj nexkomittl pampa ijkinoj kemaj moskaltis ni axkanaj uajka yas, uelis tlaajsis nechkatsij, pampa se siuatl tlan kisa uan yas uajka ni maseualmej tlen pilaltepetsij axkanaj kuali kitaj. Uan iijxik okichpil ni kitokayayaj tlanempa ika se kuaxilotl uan ni kimanextiaya ya tekitis milaj o ken tlakatl ya uelis kisas yas uajka ni axonkaj kuantantli pampa ya tlakatl. Kejni kiiytoyayaj nomaseualpoyouaj. Ika ni ome tlamachtli tlen ueli kichiuas se siuatl uan se tlakatl na axkanaj nijuelita pampa siuamej uan tlakamej uelij tijchiuasej tlen tijnekij uan tikamatij.

Namaj nikaj tlen kichiuayaya tetlalanketl kemaj kixiktekiaya konetsij uan kipajpakayaya ya saniloayaya uan tlan okichipil kiijiaya: nokonej ta tiajsiko tonana atl imako *chalchiuhtliycue* tlen kimakixtia moyolo uan kuali mokaua. Tlaskamatij tonana *chilchiutliycue* tlen ta tijtitlantok ni nokonej *ometecutli* uan *omecioatl* tlen itstokej pan

chiknauí eluikatl kampa itstokej totiotsitsij. Teipaj kemaj tetlalanketl tlamiaya motiochiuayaya kikuiaya atl uan motlaluijliaya pan iyakatsol teipaj kitekiliaya konetsij iyolixko, pan itsontekoj nikaj no motlaskamatiliaj uan ijkinoj nojkia kikalakiaya konetsij pan atl uan kiiytoyaya xikalaki nokonej pan ni atl tlen itokaj metlalac uan tusalac, uan kejni kiajaltiayaj konetsij uajkajkia, (Sahagún, 1829, p. 197, 199). Uajka uajkajkia ni nojkia kinajaltiayaya sampampa axkanaj kiiytojkej ika tlen atl kinajaltiaya. Namaj pan pilaltepetsitsij tlen Chicontepec konetsitsij kinajaltiaj ika kuaxilotl, nejpali, chacha uan tsapotl sampampa nikaj ayojkanaj kintsajtsitsiliaj ometecutli uan omecioatl, tlen Chicon kintsajtsiliaj totiotsij, tonantsij, uan sekinokej totiotsitsij.

Tiepaj tetlalanketl nojka kitlaskamatilia siuatl tlen konepixki pampa ya kichijki tekittl ueyi kejni kipiayas ikonej ya nelmochiuilij uan ejki konetsij ni aui kiitayayaj kese tlasojtli, chikauak, timochijki kese kuajtli uan se mistonkuatitlaj, kese titlauilanketl ken cioacoatl uan quilaztli. Nochi ni tlamantli tlen kenijki kichiuayayaj motekixpoyouaj kemaj se siuatl koneuaj kipiayaya ikonej uan tlen kichiuayayaj teipaj. Miak tlamantli mopatlatok uan sekin nojka kichiuaj.

2.4. Ken mokuajtlaliayaj mexica uajkajkia

Namaj nikaj tikitasej kentsij ika tlen kijtoa amochtli tlen Arqueología Mexicana tlen kenijki mokuajtlaliayaj siamej uajkajkia kemaj ajsiaya tonatij euas ikonej. Uajka kemaj ajsi tonatij ni kinuikayayaj pan temazcali kampa kinajaltiayaj. Kemaj tlamiayaj teipaj kimakayayaj se tlamantli kuauitl ineluayo tlen itokaj cihuapactli tlen kichiu ma kikonana kuajkualolistli uan tlan ni axkanaj kichiuayaya kuajkualolistli uajka kimakayayaj tlacuachi ikuitlapil tlamoltli uan kejnopa mokuatochseuiaya teipaj tetlalanketl kipaleuiaya konepiyas ni siuatl, uan kejnopa kisayaya konetsij kampa itstok.

Uan tlan siuatl mikiaya kemaj konepiya ni mochiuayaya mocihuaquetzque o cihuateteo pampa kejnopa siuatl nesi teyolchikajketl uan ni youiaya suaokampa. Itlakayo tlen miktok uan kitokaj ni itlakayo kimokuitlauiayaj pampa teyolchikauanij kinekiayaj kipiayasej imajpil tlen tlajko imaj arrebes o itsonkatl pampa inijuanti nojkia

motetitolkej uan ijkinoy tlen axkanaj uaya mouikaj ni axkanaj tlachiaya, (Moctezuma, 2003)

Ixkopinkayotl makuili: Konepiya mexica.

Kampa nijkuik: <http://raices.com.mx/tienda/revistas-ciclo-de-la-vida-AM060>

Tlen ika saniloa amochtli tlen arqueología mexicana ni nojkia tlen uajkapatl tlen sanilos Sahagún pan siglo XV. Nikaj nesi ni kampa tlen eualistli tlen konetsij ika ininmako tetlalananiy ni axkanaj san tlen namaj ni kipiya uajkajkia kichiuaj sampampa kipatlaiouij kense. Nojkia nesi nomaseualpoyouaj kimakaj se kuali xitlaualistli uan tlamachilistli ika tlatlepanitalistli pampa mejkatsaj panojka miak xiuitl ni noja kichiuaj uan axkanaj moneki ma poliui.

Pan ni pilamochtsij tlen Ernesto de la Torre saniloa nojkia ika tlajkuilolistli tlen Sahagún tlen kemaj tlakatl tlaajsi uaya se siuatl uan teipaj kimati koneuaj, ni kichiuaj se tlamantli nechikolistli uan motlamakaj ika nochi iteixmatkauaj uaya sekin tlanauatiani tlen pilaltepetsij. Nojkia tetlalanketl tlanauatia ni ichpokatl tlen namaj koneuaj axkanaj ma tekichiuatlaue, axkanaj ma mosaua pampa konetsij ni mayanas, nojkia onkaj sekin tlamantli tlen axkanaj kuali ma kikua kemaj koneuaj pampa kimauas ikonej, tlen axkuali se tlamantli tlen itokaj betún ni se tlamantli tsopelik tlen kitlaluiliaj tetlaskayotl tlen kiijlia

tsiktli uan kemaj euas ikonej elis tentsokopiltik uan axkanaj uelis chichi uan uelis miki. Seyok tlamantli tlen nojkia kijtoa ya axkanaj uelij kikua tisatl pampa uelis ikonej eua ika se tlamantli axkuali pan itlakayo pampa tlen kikua tenana nojkia kikua konetsij, (Torre, 1998, p. 373). Ika ni tlamantli tlen ni tlajkuilojketl kipiya ni kijtoa ika tlen amochtli tlen Sahagún nikaj san kitokaxtia sekin tlamantli tlen axkanaj moneki ma kichiua o ma kikua kemaj koneuaj. Sampampa namaj ayojkanaj kitekiuiaj o ayojkanaj ika momokuitlauia tlamantli tlen uajkapatl, namaj momokuitlauiaj ika sekinok tlamantli ken coco, masatl, chacha, teksistli tlapauxtli, uan etl; uan tlamantli tlen axkuali ma kichiuakaj ya kenaj seja, san namaj kipiuij tlen axkanaj ma kitemajmatikaj siuatl ma axkikua se tlamantli tlen ya kineki pampa uelis kipolos ikonej uan ni axkanaj kuali, yeka ika ni moneki miak tlaneltokili uan tlatepanitalistli.

Pan ni amochtli tlen De la Torre kiijtoa seyok tlamantli tlen siuatl koneuaj ayojkanaj uelis kichiua kemaj nechkaya tlakatis ikonej ya uaya kochis itetaj, ni ayojkanaj tlen uelisej kichiuj, pampa kemaj ajsis tonatij euas konetsij kisati ika tlamantli chipauak, ika se tlamantli tlen kese atoli uan ni ni tepinajtij. Nojkia kichiua ma ouijtia konepiyas pampa nopa tlamantli chipauak kese atoli ni kichiua ma tlatski konetsij uan axkanaj uelis tlakati nimaj, uan kemaj pano ni tlamantli ni uelis miki konetsij o tenana pampa axkanaj kiiyyouia kuajkualolistli, (Torre. 1998, pp. 373, 374). Ika nochi nitlamantli tlen kijtoa pan ni amochtli tlen De la Torre, ni uelis kena melauak uan nesi tlauei maluij pampa se siuatl moneki miak tlamokuitlauilistli, ni tlamantli na axtlen nijkaktok tlan yeka axkuali. Sampampa kemaj miki se konetsij ni axkanaj kijtoa kenke, san uelisej kijtoa pampa mouajkajki toaui yeka mijki. Ni tlamantli ni moneki ma kimatikaj notekixpoyouaj uan ijkino momokuitlauisej uan kemaj euas ininkonej nochi kuali eltos.

Uan kejnopa pano se keski metstli teipaj kemaj ajsi tonatij euas konetsij uan tetlalanketl kiteki konetsij iijxik ya kijtoa “nikaj pan ni kali ta tiejki, pan ni tlapasoli, nikaj kampa tiajsiko, nikaj tikisas pan ni tlaltepaktli, nikaj tiixuas, nikaj tixochiyous, nikaj timoxeloa uaya monana kense achi tlen tetl kemaj kitekij uan moxeloaj”, (Torre, 1998, p. 371). Nikaj nikita kenijki saniloayaya tetlalanketl kemaj tekiyaya konetsij iijxik, ni kinojnotsayaya kense kitlajiliaya sampampa namaj kense ayojkanaj kichiuj pampa

namaj mokuajtlaliaj pan kaltepajtijketl uan nikaj san kontekijya uan ya. Pan kaltebantianij nikaj axkanaj tlen kiijsa pampa inijuantij kiijsa ni senja kense se tlamantli tekittl san katliya uan axkanaj kichiuaj ika tlatlepanitalistli. Tlen kenaj noja kichiuaj tetlalananiy ya momaijsa kemaj kiijsa konetsij uan tlatlaliaj tlaixpaj ni kichiuaj pampa kitlaskamatiliaj tlatli pampa ni konetsij uetsiko pan tlatli. Tlamantli tlen uajkajkia nojka kichiuayayaj sampampa namaj polijka, uan kisenkuilikaj san sekin tlamantli. Tetlalananiy inintekij ni tlauek kuali pampa ika moxinepaltok totlakayo uaya tlatli ni kiseja tlatliaj ika tojuantij timaseualmej uan tlen kichiuaj ika ininyolo uan ika miak tlatlepanitalistli.

Uajkajkia tetlalananiy kinitayaya ika miak tlatlepanitalistli pampa inijuantij kintlalanaj konemej kemaj euaj uan namaj ayojkanaj pampa kalajki tlanauatili tlen ualki España, ika ni tlamantli mopatlak uan polijki tlen uajkajkia kichiuayayaj tetlalananiy uan namaj ajsik tonatij tlen nikijtos kintekikuilkejya. Ni tlamantli tlen polijka na nikita tlauek axkuali pampa tlen kitekiuiaj tetlalananiy ni axkanaj kipiya tlamantli tlamaneloli tlen nopa axtijmatis tlen kitlaluiliaj, inijuantij kitekiuiaj tlamantli pajtli tlen kuauitl o xiuitl tlen kuali.

2.5. Ken polijtiaiiki tetlalananiy inintekij

Namaj nikaj nitlajkuilos se kentsij ika kenijki peua, kenijki ajsi tlanauatili tlen tetlalananiy moneki ma kipiayakaj se tlamachtistli uan kiijsa Ana María Carrillo ni pejki pan xiuitl tlen 1750 pan tlathepactli tlen España uan ni achtoui monekiyaya ma kinpijpiakaj tetlalananiy kemaj kipaleuiaj siuatl konepiya uan tlan ouijtiai ni ma kinotsakaj se tepajtijketl tlen teteiki. Sampampa ni tlamantli ajsik pan yankuik España ajsik se keski. Nojka monejki se tetlalanketl ma momachti naui uan ma tlatlaua epouali uan eyi tomij, pampa inijuantij kinnekij tetlalananiy tlen momachtiaj uan axkanaj san tlen inijuantij kimatij o kitemikij, ni moneki se tlamantistli. Uajka pan 1833 tlen octubre mokalakij pan Facultad de Medicina de la Pontificia Universidad tlamachtistli tlen pajtli uan teipaj pan sekin kanajya nojka kikalakijkej pan tlamachtistli tlen tetlalananiy, (Carrillo, 1999, p. 168). Ika ni tlamantli tlen uajki España na nikita tlauek axkuali pampa notekixpoyouaj kuali inijtekij kichiuaj, ijkatsa iijtak san pan inintemik uan axkanaj moneki se tlamachtistli.

Notekixpoyouaj pan inintemik kiitaj kenijki kichijtiasej inintekij, pan inintemik tlen kiniltij kenijki ma kichijtij ya tonantsij ya kiyekantij yeka ni se kuali tekitl uan nomeki ma mosenkuili kampa itstokej tetlalananiy uan axkanaj ma poliui.

Ika ni tlamantli tlen ajsik pan mexco tlanauatili tlen tetlalananiy ika tlamachtistli ni kiselijkej pampa kalajki uan namaj onkaj pan sekin altepemej uan kisaj momachtianij ika ni tekitl. Ken Merida pan xiuitl 1835, Guadalajara pan 1837, Puebla pan 1841, Morelia pan 1848, Monterrey pan 1853, San Luis Postosí pan 1863, Oaxaca pan 1880, Zacatecas pan 1889, Campeche pan 1902 uan Chihuahua 1910. Sampampa onkaj sekinok altepemej tlen tlamachtistli kikalakijkej pan tlamachtistli tlen pajtli ken Pachuca pan 1875, Toluca pan 1896 uan Cuernavaca 1900, (Carrillo, 1999, p. 170). Nochi ni alpetemej kiselijtokej ni tlanauatili mejkatsa teipaj kikalakijkej pan tlamachtistli tlen pajtli. Nojkia nesi miak altepemej kiselijkej tlanauatili tlen España sampampa ni tlanauatili axkanaj tlen mexco, axkanaj tlen inijuantij ni tlen sekinokej, sampampa ika ni namaj nochi mopatlatiualtok.

Ika inintekij tetlalananiy, ika ni tlamantli maseualmej elki ouij pampa axkanaj kinekiyaya nitlamachtistli sampampa pan altepetl Toluca onkak se tlanauatili tlen itokaj Ley tlen 1896 tlen kitlalijkej tlasejatlalistli tekitl tlen siuamej, sampampa kajkanajya kinseliayaj san siuamej uan tlen kipiya miajka xiuitl. Achtoui kemaj kitlapojke ni tlamachtistli tlen tlamachtiajay ya tetlalananiy uan axkanaj sekinokej tlamachtiaj. Pan ninitlamachtis moxelki pan omej; achtoui tlen toajachi tlakayolistli, tlen koneuaj, kemaj konepiya uan kensekinok tlamantli; uan ome tlen koneuaj, ken konepiya, teipaj kemaj konepixkia uan ken sekinok tlamantli, (Carrillo, 1999, p. 172). Ika ni tlamachtistli tlen temakayayaj tetlalananiy ni tlen inijuantij kimatij pampa ayikanaj yajtokej pan kaltlamachtiloyaj. Na kuali tlan onkaj se tlamachtistli sampampa axkanaj kintekikuiliskia tetlalananiy pampa inijuantij kuali kichiuaj inintekij uan inijuantij uelisej kinpaleuiaj tlen momachtiaj uan ijsinok mopaleuiskiaj.

Seyok tlamantli tlen kijtoa tlajkuilojketl Ana María kaltepajtianij tlen koneuajkej ni axkanaj onkaya ni yolik onkatiajki pan sekinok altepemej uan ijkinou moueyiltiajki pan ejeliuis xiuitl. Uan nojkia kijtoa pan kaltepajtianij kipixtiajke miak kualantli pampa se tonatij kiski se siuatl tlen kijtoa achikuali ma motlalis imako se tetlalanketl uan axkanaj pan se tepajtijketl. Ni kualantli ueyi elki uan ni kaltepajtijkej kiiitoj kemaj se siuatl konepiyas ni mochiuas sejkoyok kampa kuali kixitlauasej inintekij, kampa ueliseh kinmakaj se tlaxtlauili aui tlen mokauas ma kiixmatikaj. Uan tlan se akajya kineki elis tetlalanketl ni moneki ma momachti, se keski tetlalananiy ma ininuaya tekititokaj uan tlen momachtijtokej, (Carrillo, 1999, pp. 176, 177). Ni tlamantli tlen moneki ma kichia se akajya tlen kineki elis tetlalanketl na nikita tlauei oui pampa tlan se akajya kineki elis tetlalanketl ni san mas ya ma uaya tlatski aui tlen tlayekana uan ni axkanaj moneki miak tlamantli tlen kijtoa tlajkuilouaniy. Pampa kemaj tetlalananiy axkanaj kiuelitayayaj tlamantli tlen kintlaluilkej ni no moketskej uan sanilkej, pampa kinijliayaj inintekij ne seja ken seyok tekitl uan ni axkanaj melauak pampa se tetlalanketl, se tetiochijketl, se tlachixketl o seyok tlamantli ni itekij tlauei maluili pampa kichia ika maseuallajlamijkayotl uan ika miak tlatlepanitalistli.

Uajka kemaj panojka miak xiuitl uan pan siglo XIX tepajtianij kintlateiluiayaj tetlalananiy, kinixpantiayaj pampa inijuantiy kitekiuiaya xuiipajtli, pampa siuamej tlen koneuajkej kinkalakiaya pan temazkali, pampa kinchikotlaliaya siuamej kemaj konepiyasejya uan nojkia kenijki kikixtiayaj itekyo konetsij o itsipij iukatli, pampa ni tepajtijketl kiiitoayaya ya itekij ni tlauei kuali pampa kichijtokej ika miak tlamantli uan kemaj se siuatl konepiya ni tlauei maluili uan moneki miak tlamokuitlauilistli pampa ken kichia tetlalananiy ni axkanaj kuali, (Carrillo, 1999, p. 183). Ika ni tlamantli tlen tetlalananiy inintekij namaj kiiitoa axkanaj kuali sampampa tlen uelis axkanaj kimatij tepajtianij ni yani tlen nelkuali pampa tlamantli xiuitl tlen kitekiuiay ni axkanaj kipiya miak tlamantli, xiuitl ni san setsij uan kena kuali, nojkia pampa tetlalanketl axkanaj kikixtia siuatl pan ialtepej, siuatl mokuajtalia nechka kampa iteixmatkauaj uan uelij kipaxoloaj kemaj inijuantiy kinekisej.

Teipaj pan siglo XX polijki nopa tlamachtlistli tlen tetlalanani uan kalajki tlamachtlistli tlen tepajtiani uan ijkino polijtiai tlen tetlalanani uan momiyakixtiajki tlen tepajtiani. Pan 1910 uan pan 1917 onkayaya tlen tetlalanani, tlen konepiyaj teipaj pan 1944 kiski tlen IMSS kampa kintekimakasej tekitini uan ininteixmatkauaj, (Carrillo, 1999, p. 187). Mejkatsa kaltepajtikej uan sekin tetlalanani ayojkanaj tekitij ni nojka itstokej maseualmej tlen kineki motlalisej ininmako pampa kenaj kineltokaj. Pampa se tetlalanketl ni kuali itekij uan axkanaj pampa axkanaj miak kinpiya auimej tlen kinita axkanaj kiijsosneki axkimati miak, ni kena kimatij sampampa panotokej pan miak tlamantli uan tlen nojka itstokej kintemajmatiaj uan kejni kintekikuiltiajkej tetlalanani.

Tlaxelolistli eyi

3.1. Tenkopinkayotl tlen maseualmej tlen sekin pilaltepetsitsij tlen Chicontepec kemaj konepixkej

Ni tlatejtemolistli na axkanaj nijchiuas ika tlapoualistli pampa na nikintenkopinas sekin auimej tlen pilaltepetsitsij, tlen Chicontepec, tlen mokuajtlatkej imako tetlalanketl pan ejeliuis xiuitl. Pan ni tlaxelolistli tlen eyi nikaj nisanilos ika sekin maseualmej tlen pilaltepetsitsij tlatilantok Chicontepec: Tepecxitla, Tecomate uan Tiocuayo, ika sekin maseualmej siuamej tetlalanani, sekin siuamej tlen kipixkej inikonej san kaltik, tetlalanketl imako uan tlen kaltepajtijketl kese tlen namaj. Nikaj nikijkuilos ika kenijki pejki itekij tetlalanketl; kenijki pejki kichiua kemaj kipaleuisa konepiya se suatl; kenijki eliyaya inemilis se suatl koneuaj; kenijki kipiayay ininkonej uan tlen kichiuayayay teipaj kemaj itstojka konetsij, kenijki elki innemilis se keskij auimej kemaj konejuatixkej uan mokuajtlatkej.

3.2. Se: Kemaj konepixki Catalina Osorio Hernández pan xiuitl 1958

Peuas nisaniloa ika se aui tlen kipixki ikonej pan xiuitl 1958 ni aui itokaj Catalina Osorio Hernández, ya ichaj Tepecxitla. Na Catalina Cruz de la Cruz, uaya nisaniloj pan sempouali tlen abril tlen 2014. Nikaj tisanilkej tlen ya kenijki elki inemilis kemaj konepixki, ajkiya kipaleuij uan tlechketl kichijki tetlalanketl kemaj eujkiya konetsij.

Ni aui nikixmati pampa nonana ya inana, uajka tiyajkej ticpaxalotoj ichaj pan pilaltepetsij Tepecxitla. Kemaj tiajsitoj tijtlajpalkej, nopaya pejki tisaniloaj tinochimej ika seyok tlamantli, teipaj nikijli tlen nijneki, nikijli na nijneki uaya nisanilos se achi ika inemilis, ya kiijtoki axonkaj kualantli. Uajka nonana uan noikniuaj yajkej apa uan ij kino axkanaj akaj techkuatotonij uan tiuelkej tisaniloaj kuali.

Uajka na nikijlij ni aui Catalina ika tlen nijnejki ma tisanilokaj, teipaj na nijtlajtlani ¿kemaj koneuaj tieltoya tlan timomatlalij ika tetlalanketl? Ika ni ya kiijtojki kena. Kejni tijpeualtijkej tisaniloaj. Ni aui achtoui pinauayaya sanilos uan mas ika tlamantli tlen koneualistli, ika kemaj mokuajtlalij, uan kejnopa tisaniltiyajkej teipaj ayoktlen kimatki uan

sanilkej kuali. Uenoj, uan ika tlajtlanilistli tlen achtoui, ni aui kiijtojki ya axkanaj ouijtik kemaj konepixki, ya axkanaj kinemilij kejne uelis konepiya; ya san kemaj tlaajsik san axuajkajki ayojkanaj motlachikuenij ni pampa itstoyaya koneuaj. Noke itstoya koneuaj ya tekichijuayaya ni kese axtlen kimatki, uan kejnopa panok chikueyi metstli uan tlajko. Nojkia kijtoa ni aui axkanaj monemiltoya, ya axkanaj kitemojtoya tetlalanketl pan nopa chikueyi metstli, tetlalanketl kinotsatoj kemaj olinkiya konetsij, kemaj ajsika tonatij tlakatis konetsij uaksan konnotsatoj tenantsij.

Kemaj ajsito tenantsij ni uaksa kalajkej kalijtik pan se kuartoj. Nikaj nijchiuilij seyok tlajtlanilistli uan nikijlij; ¿kemaj ya ta tiitstoya pan parto, motetaj pan tlen mitspaleuij, nopaya itstoya o tlen kichiuayaya pan nopa momento? Uan ya kijtoa; notetaj no kalajki ya kimakak tetlalanketl se pestetl uan se kuakiyay. Tetlalanketl kisojki pestetl tlalchi, kese nechtlapejpechtlij kampa nimotlankuaketsas, uan kuasiyay kampa moseuis tetaj uan na pan nimotetonis o pan nimatlatskis uan ijkinoy ma nijkui uersaj. Uan kejni konepixki aui Catalina pan nepa xiuitl. Uan aui kisenkuilia kiijtoa; tlan onka se kualantli kejne axkanaj ueli ualaj pilkonetsij uajka tetlalanketl kikuiyaya se tlamantli rebosoj uan ika kitlajko tatakatsoyaya tlen kitemouijtij uan ika temo konetsij. Kejnopa kitemouijtiyuayaya asta uetsi konetsij kampa tlapejpejktijtok. Uankinoj kemaj uetsikoya konetsij tenantsij kitlalana, kiteki iixik ika akatl, kipojpouayaya konetsij uan kikimiloayaya. Teipaj nopa konetsij kinajuayaya itataj, pampa nopa tenantsij kipaleuiyaya tenana ma kisa itekyo. Ni aui kiijtojki ya axkanaj ouijtik yon kemaj konepiyas, ya nochi kuali ejkej chikueyi ikoneuaj.

Teipaj ni aui nijtlajtlanij; ¿nochi mokoneuaj tikipixqui uaya tetlalanketl? Uan ya kiijtojki; kena uan na axnimaj nijmatiyaya tlan nikoneuaj pampa tojuantij uajkajkiya axtlen tikoniayay, yon pajtli. Sampampa ya kena nijmati tlen temakaj tetlalanketl ma kionikaj kemaj kejne olinkiya, ni ya kinmakaj ne apatsol, apatsotl yani kichiu ma axkanaj uajkaua siuatl konepiyas. Uan yanopa kijtoa ni aui kinmakaj. Nojkia kijtoa; na axtlen nikoniayaya san kena nimopajtiaya ika piyo uan ika teochpanketl. Kampa na niitstoya, itstiya se tetajtsij ya techpajtiaya yeka kese axtlen mas techpanok uan axkanaj

uajkauayaya euayaya konetsij. Ika tekitl tlen mopiyopajtiaya ni aui kimachilij kena kipaleuiaya nopa tlamantli kampeka.

Teipaj nikijlij se tlananextili uan nikijlij; tiklisej nikaj itstok se toai tlen namaj kipixki ikonej uan kejne ikalnechuj, ¿tlen kichuaj? Kejne tikijlisej mitsualpaxaloaj, mitsualitaj o axkanaj miualitaj, ¿kenijki ta tipanok? Ika ni aui kijtoa; tikita koyolyo tiitstoya axkanaj akaj techonitayaya, tikita nikaj tualkej uejueyijya ne konemej, nopa Sofia achi piluextsinya. Uan axkanaj miak techpaxalouayayaj san tlen ne no mitsonmakatij se tlaxkali kemaj kese se mococoa.

Kenij tlanankilij ni aui, sampampa na nijtlajtlanilij seyok tlamantli uan nikijlij; ¿tlen kimanextia nopa tlaxkali kenijki kiukayayaj? Ya kiiytojki; chiltlaxkali uan tecsistli; teipaj na sampampa nijtlajtlani; ¿nopa tlaxkali kenijki kiukaj, tlakuejkuelpachtik o kenijki? Ya tlanankilij; axkanaj ni iijxmeltik, ni san konchiluaj uan kitekpichtiouij kese. Ika tlen tlanankilij ni aui na nijnejki nijmati, kenke uan nijtlajtlani; ¿kenke kejnopa kiukaj axkikuelpachoaj? Ya kiiytoj; tikita kejnopaya axkanaj kinekij ma mokuejkuelpachiui, pampa tlan mokuejkuelpachos kiiijlia axkuali, axnijmati kenke axkuali sampampa kiiijlia axkuali, kejnopaya kemaj se konepiya kejnopa kiukiliaj san pajpatlauak xikonchilui.

Nikaj pan ni tenkopinkayotl nikijtos na niyajki iikxipanya pampa nijchiuilij seyok tlajtlanilistli; ¿uan nopa tlaxkali miak o axmiak? Ika ni tlajtlanilistli ni aui axkanaj kiiytojki keski ya san kimanextij, ya kichijki ika imaj se tlajko mistetl tlatekpicholi tlaxkali uan kiiytoki axkanaj miak. Ika ni tlamantli tlen tlanankilij na nijtlajtlani tlen namaj; ¿kenijki tikitstok nojka itstokej siamej tlen mokuajtlaliaj ika tetlalanketl? Ya tlanankilia, namaj ayojkanaj, namaj nikita se akajya olinis nopa youijya ne Chicon, namaj nochi Chicon mokuajtlaliaj pan kaltepajtijketl. Na nijnankilij, uajka namaj kiilkajtiyouijya tetlalanketl; teipaj nechnankilia; kena tikita tojuantij ni uajkajkiya, tikita axonkayaya klinika, axika onkayaya, tojuantij san nikaj timokuajtlaltiajkej. Namaj, namaj ayojkanaj kese youij kaltepajtijketl kintlakakiliaj tlan kese ajsisa tonatij nopa kintitlanij ne ueyi kaltepejtijketl, kese kinprogramaroaj.

Teipaj na nijchiuilij seyok tlajtlanilistli; ¿Nojka onkaj tetlalanani? Ika ni tlajtlanilistli tlanankilij; tetlalanani nochi miktiajkejya, tikita ne nochi mijkejya, nopa namaj tlen na nechitstualkej nochi miktiajkejya ayojkanaj itstokej. Teipaj nijtlajtlani namaj ¿tikixmati seyok o ayojkanaj, nikaj nechkatsij? Uan tlanankilij ni aui; nikaj namaj ayokajka, tikita ayojkanaj ajkaj nikaj, san ne, ne nali tenantsij no kinotsaj kemantsij sampampa axkanaj nochipa, san kemantsij konnotsayayaj no, ne Alicia itonana, axneli tikixmati inana, ne Felisa Malico isiuaj eliyaya yanopa no. Sampampa axkanah nochipa zan kemantsij kese, no kiitatoj kuaj.

Kejnopa nijchiuilij tlajtlanilistli ika tlan kiixmati tetlalanani uan nechnankilij, teipaj nijtlajtlani; ¿ta tijmati seyok tekittl tlen kichua tetlalanketl, kejne se tlaochpantli o seyok? Ika ni aui kiijsa; kena tikita ne san texiuitlaluilaj, kejne se tlaochpantli axcanah kimatij. Ika ni tlanankilistli nesi se tetlalanketl nikijtos kipiya ome itekij. Teipaj ni aui kiijsa; ne tenantsij Tepoxteco ya kena mitspojpuas se teksistli kese kitekiuis se teksistli uan se tlatskintli xiuitl nopa yanopa, ya no tetlakotoniliyaya. Ika ni uajka sekin kipiay eyi tekittl.

Uan kejni tisanijtiajkej teipaj na nijtlajtlani, kejni kemaj tikijlisej se toaui kipixki ikonej kejnopa; ¿Ajka kitoka itsipij o kenijki kichuaj ika nopa itsipij? Ika ni tlajtlanilistli ya nechnankilij ika tlen kichijki itetaj uan kiijsa; yaya moaueloj kitoka, ya tlaxauati campa kese kitokati uan nopa kiukas tetlalanketl ya kitlaliti kampa tlaxajtokej. Teipaj na nijtlajtlani tlan; ¿san yanopa kitokaj o tlenya kikajteuaj? Ika ni aui kiijsa; ah yeka nopaya kikajteuaj teksistli. Sampampa nikaj ni aui axkanaj kiijsa kenijki, yeka na nijtlajtlani, ¿nopa teksistli kikajteuaj yajmaxtik o kipitsinij? Uan ya kiijsa; ni teksistli kipitsinijteua nopa kampa kitokej itsipij konetsij uan san kejnopa mokaua.

Kejnopa kichuayayaj ika kemaj kitokaj xiktli, sampampa teipaj na nijtlajtlani; ¿uan kemaj kijaaltiaj konetsij tlen kichuaj? Uan ya kiijsa; makuaj nopa no kontlaliaj, no chichikili yolojtl kiijsa yanopa kitlaliaj kampa tepeui nopa itsipij, kampa kitokatoj, kampa tlachikuenij tetlalanketl nopa no kitlalisej se kejne yolojtl kiijsa kipikij, nopayo kitlaliaj no onkak kese. Uan tetlalanketl yaya tlachikuenia.

Seyok tlajtlanilistli tlen nijchiuilij ni aui ya; ¿tlen katliya nakatl kipikij tlen yolojtli o tlan san katliya nakatl? Ika ni tlajtlanilistli tlanankilij; san katliya ken iikxi, Itsontekoj, itemetl nopa piyo tikita kejne tlen kintekiuij omej pampa kikixtiaj yolojtli. Ika ni tlanankilistli na san nijkajki, uan teipaj nijtlajtlani; ¿tijmati tlen kimanextia ika nopa yolojtli? Uan ¿kenke axkanaj kichiuaj ika piyo ieltlapal o ika sekinok piyo inakayo? Ika ni aui kijtoa; makuaj tikita nopa nochi kikuilij ieltlapal, iicxi nochi kitlaliaj pan nopa yolojtli. Keni tlanankilij ni aui ika sekin tlajtlanilistli tlen yolojtli, sampampa nijkia nikitak sekin tlamantli ya axkimati tlen kimanextia san kena kichiuaj pampa kejnopa kiiijkej itatajuaj.

Teipaj na nijsenkuili ika sekin tlajtlanilistli uan nikijli; ne atl tlen ika kiajaltiaj konetsij; ¿nopa atl tlen kitlaluilia o tlan kiajaltiaj konetsij ika san atl? Uan tlanankilij ni aui; mmm axtlen san ne kuaj nejpali, chacha, kuaxilotl kitejteki, kixakualosej uan ika nopa atl kiajaltiaj konetsij. Sampampa nikaj ni aui axkanaj kiijsa kenijki mokaua ni atl, uajka na nijtlajtlani; ¿uan nopa atl kenijki mokaua? Uan kijtoa; makua yeka kimaua nochi tlamantli tlen kitlajuilia, ni kese tetsauia tikita kixakualoaj, ni alauia uan ika nopa kiajaltiaj konetsij.

Kejnopa tisanilkej teipaj nijtlajtlani ¿tijmati tlen totiotsitsij pan momatlalia o kontsajtsiliaj tetlalanketl kemaj se siuatl konepiya o tlen kichiuaj, kejne pampa kineki ma kipaleui uan kuali ma kisa nochi? Uan tlanajkilia; aj kena ya onmomajtos san ne tlaixpanteno uan san motokaj mitsontlajtlanilis uan nopa konetsij ajkia itokaj elis, axkanaj tlen mas tlajtlani. Yani nechnankilij ni aui sampampa teipaj mokuapki saniloa ika kemaj se aui mokuajtlalia uan itstojka konetsij ika ni aui kijtoa; uan tlan kejne ticpixkia mokonej, no san pano eyi tonatij nopa timaltis, timaltisa, timeuasa, timotlatejteki pan metlatl timotlatejteki.

Teipaj ni aui kijtojki kenijki panok ya uan kijtoa; na nimeuayaya nimaj san se eyi tonatij, ijkatsaj nojka itstoya nonana, sampampa ya no ichanya, tojuantij nimaj nimoapartarkej, no kese axkanaj kuali tiitstoya sansejko. Ika tlen tlanankili ni aui na nikijli, uajka yeka nimaj timoiyokakixtijkej. Ni panok pampa nopa tetajtsij tlauej tlaoniyaya uan iuintiaya kese tlauej techajuayaya yeka nimaj timoiyokauijkej. Teipaj

nikijli kejnopa no kese axkuali se itstok uan teipaj nikijli kualtitojka, san yanopa ayojkanaj onkaj tlajtlanilistli uan titlankej ni sanili.

3.3. Ome: Kemaj konepixki Ma. Antonia de la Cruz pan xiuitl 1969

Nikaj kuekuetsij piltlaxelolistsij kampa nijtenkopinki aui kemaj ya kipixki ikonej pan nepa xiuitl tlen 1969. Ni tenkopinkayotl na nijchijki pan sempouali uan naui tonatij tlen metstli tlen abril tlen xiuitl 2014. Nikaj na nisanilki uanya Ma. Antonia de la Cruz De la Cruz, ni aui ichaj pan pilaltepetsij tlen itokaj Tecomate, Chicontepec, Veracruz. Na niyajki kititatio ni ichaj ika tiotlak pan sempouali tonatij tlen metstli abril. Sampampa ichaj axkanaj itstoya uajka na san nikijlij tlen nechnamijki ma kiipli ajkia yajki kitemoto. Teipaj ni aui yajki nochaj nechtemoto, kimatito kenke nijtemoto; uajka na nikilki kenke uan ika tlen nijneki nisanilos uaya ya; ni aui kiijtojki kena axonkaj kualantli. Uajka timokajkej tisanilosej se tonatij ya yas nochaj. Kemaj ajsik tonatij ni aui ajsito nochaj uan tikalajkej kaltik nopaya tisanilkej se tlatoktsij teipaj nikijli kenijki elis ni tenkopinkayotl, nikijlij; nikaj san tisanilosej, na nimitstlajtlaniltis uan ta tinechnankiltis ika tlen tipanotok pan nonemilis kemaj tikopixki.

Nikaj ta tinechpouilis se kentsij ika kemaj ya mokualtlalij kemaj koneuaj eliyaya uan nikijli: ¿ta timokuajtlatlij imako tetlalanketl? Ika ni ya kiijtoj; kena. Nikaj ni aui nechnankilij san tlen nijtlajtlanij. Teipaj nijtlajtlanij, ¿kemanijki pejki tijpaxaloo tetlalanketl? uan aui kiijtoj; san ken elki ome metstli nikonitayaya o nechualijliaya kenijki nimouikatis uaya nokonej, ya kikuajtlatlijtij uan ijkinoo nimokuajtlatliti kuali. Kemaya nikonitayaya chijchikueyi o kajxaxtoli, sampampa kemaj nechkaya ya, ya ualayaya na yojkana niyouiyaya. Nikaj ni aui kisenkuilij saniloo, uajkejni yolik saniltiaki, achtoui uelis pinauayaya uan axkinekiyaya sanilos sampampa teipaj kena sanilki kuali.

Kejni tijsenkuilij tisaniloo ni aui uaya na uan kijtoa; kemaj ajsitia tonatij uan kejne nikonis pajtli axkanaj, pampa uajkajkia axkanaj tiyouiayaj uaya tepajtijketl. Tojuantij axkanaj tiyouiayaj kaltepajtijketl, tojuantij timokuajtlaliayaj san kaltik. Kemaj euas nokonej ni nechpaleuiaya notetaj nijchiuas uersaj uan euas nokonej, konetsij euayaya

san pan tlali, san nijtlalis se yoyomitl kampa uetsikij uan kejnopa timokuajtaliayaj uajkajkia. Teipaj na nikijli; uan nopa san ineyij initstoyaj ika ni ya kiiytojki; kena san tieyij uaya tetlalanketl, nopa konemej axkanaj tikinkalakiayaj ma techitakaj, inijuanti tikinmajkauasej se lado pampa kemantsij ni konemej tlan techtlachiliaj no axkanaj kual techmauisosej yeka ni san tieyij tiitstokej nopa kampa nijpiyas nokonej.

Ika tlanankilistli tlen uajkapaj na nijtlajtlani; ¿kenke atlak axkuali, atlak pampa konemej kuekuetsitsij o tlen kimanextia, kenke axkuali itstosej? Ika ni tlajtlanilistli aui kijtoa; axkanaj pampa ye teipaj nojkia techmauisosej uan ya kese no axkuali nesi. Nojkia axkuali pampa kemantsij axkanaj yolchikauakej ne konemej uan uelis techijiyas, pampa tojuanti tikita nitlafierojchiuaj yeka. Ni aui yani kamati tlen kenke se konetl axkuali itstos kampa se siuatl konepiyas, kejne ken konemej o ininteixmatkauaj ni itstosej kalteno, inijuanti san mochiasej.

Kejni tijsenkuilkej tisaniloaj, teipaj nijtlajtlani; kejne kemaj tijnejki tikonepiya, ¿ta axkanaj tiouijtik? Ika ni ya nechnankilij; axkanaj, na axkanaj niouijtik, na san se eyi metstli nimotlachikuenij uan san ken nijmachilij eltojka. Teipaj tijmachilisa kese tijpixtojka mokonej, uan kejne kese tlan tijnekis tikoni xiuijpa tli ayojkanaj uelis pampa tijpixtojka mokonej. Teipaj nijchiuilij seyok tlajtlanilistli uan nikijli; kejne kemaj itstojka konetsij, ¿ajkia mitstlachikuenia kemaj ejkia konetsij? Ika ni tlajtlanilistli ya kijtoa; aja, yaya tetlalanketl nechtlachikueniaya pampa ya naui tonatij axkanaj tiueliyaya yontlen tijtlalanayaya tlen etik, pampa onejki konetsij. Teipaj na san nijnankili; kemaj ejkia konetsij tlan yanopa kichiuayayaj. Uan ya nechnankilij; aja kejnopa kiuallachikueniaya, techualitayaya uan kemaj ajsi tonatij kiajaltis ni achtoui kipojpoua se piyo o s teksistli o tlechketl tlen ika tlakotonas uan tlapejpechis ken nikaj kampa kitlalis chichikili. Ika tlen tlanankilij ni aui na nijtlajtlani; ¿kanij tlatlalia? Uan ya nechnankilij; kampa ejki nokonej nopayo kampa titlafierojchijkej nopayo kitlalia tochichikil, nopaya tlamesajtlalis, kichiuas chichikili uan nopaya momaijtos ika totiotsij.

Kejnopa kiiytoj ni aui, teipaj na nijchiuilij seyok tlajtlanilistli uan nikijli; ¿tlen kimanextia no kampa tlatlalis, kampa initstoyaj, kampa timokuajtlali? Ika ni aui kiiytoj;

nopa kese kipaleuis ikonej kuali moskaltis. Aja uan tlan axtijchijtok ya kitl teipaj peuas kokoliskui, tiktas kokoxketik mokonej. Uan tlan teipaj tijtlachixkauilti ika se piyopajtijketl ya nopa mitsualijlisa ta axtijchijtos nopa, axtikajaltijtos yeca mokokoa mokonej. Namaj xijchiua yanopa uan tiktas nopa mokualtlalis. Kejnopa techualijliaya tepiyopajtijketl. Teipaj na nikilki uajka ni kese moneki kitlamakasej tlali uan nochimej motlamakasej. Uan ni aui kiijtoki kena moneki ma kitlamakakaj tlali, ni kese motlaskamatilisej.

Kejni kijtoa ni aui uan kisenkuilia kijtoa; aja motlaskamatilia ika tlali pampa nopayo moskaltis, pampa tinochimej nopaya timoskaltiaj. Ika ni tlen kiijtoj ni aui na nijnejneuili uan nikijlij; aj ni kese kampa uetsiko uan ya kijtoj kena nopa yeka. Teipaj kisenkuilij kijtoa; ni axkanaj kiajaltiaj konetsij san ken uetsij, ni maltia pan naui tonatij. Kemaj eua konetsij ni san kipankokopetstias tetalanketl kampa kese axkanaj kuali timotlapejpechtilkej uan namaj pantlaloj. Aja tojuantij kejnopa titlaskaltijtokej.

San yanopa kiijtoj ni aui, teipaj na nijtlajtlanij; tlen nopa tlatlaliaj; ¿san nopaya kampa ejki konetsij o onkaj seyok kanajya kampa tlatlaliaj? Uan ya kijtoa; kejnopaya tlaixpaj no kitlalia, tlaixpaj kitlaliti se ueyi chichikili tlen kese ta tijkuas. Ika ni tlen kiijtoj ni aui nijkuamachilij chichikilij kikua aui tlen kipixki ikonej. Teipaj kisenkuilij saniloa tlen tlatlaliaj uan kijtoa; aja tlatlaliti tlaixpaj, no ne tlalchi tlatlalis uan nopaya tlaixpanteno kichiuas atl tlen ika kiajaltis konetsij. Na nijnankilij; aj uajka nopaya kichiuaj, uan ya nechnankilij; aja nopaya kampa tlatlaltok nopaya mojkia kiajaltiaj konetsij.

Kejne mokajki ika ne tlajtlanilistli, teipaj nijchiuilij seyok tlajtlanilistli uan nikijlij; ¿uan ika nopa itsipij tlen kichiulij? Uan ya kijtoa; nopa itsipij, nopa kena tojuantij axkanaj tijkuamajkauayayaj, no tlen nopa kiijlaj itekyo, nopa itekyo kitokatij ne kuatsintlaj, nopa kiukasej pan se tepalkatl uan kampa kitokati nopa kiukasej iyatl, teksistli nopaya no kiukas se yolojtli, ni yolojtli kichijchiuaj ika piyo ieltlapach, pilkentsitsij iistiuaj yanopa eli yolojtli. Uan tlan axtijchijtok uajka yanopa peusa kese axkanaj ueli tsiipijkualtitia, axueli tsiipijkaxani. Kemaj aui kiijtojki axueli tsiipijkualtia uaksa nijtlajtlanij; ¿kenijki eli tlan axkanaj ueli kaxani? Ya kijtoa; kemaj axueli kaxani ni peua

akisa. Uan tlan tijtlatemolis kese kenke axkualtia ya yanopa mitsualijlisej nopa ta axtijxitlajtok tlen kampa tijtlalito nopa itekyo, namaj moneki ma mochiua uan kualtias.

Kejnopa kijtojki ni aui, nopa moneki ma moxitleua; teipaj na nijtlajtlanij; ¿ajkia kitoka nopa itsipij? Uan kijtoa; kitoka notetaj, ya uaya yas tetlalanketl, uan ya san kontlaliti, tetlalanketl ya san kontlalia, notetaj ya tlaxaua. Teipaj nijtlajtlanij; ¿nopa itsipij maluili? Ni aui kijtoa; kena nopa itsipij nopa maluili pampa nopa axkanaj kiukas motetaj, pampa kemelaua tlaiiya tikita esso, tojuantij ni tiesokej uan titlafierojchijtokej. Yeka kemaya tenantsij kiiijlia san ma ontlatxauatij uan ma mokuapa, ma tlamokuitlaui kaltik. Uan ya kinilteua; na nikontokati tlan titlatxauatoya san xinechonnexetili kanika titlatxauato uan ya niukas ni itekyo. Kejni kiiijtoj ni aui uan na nikijtoa; nikaj uelis youij omej o setsij uajka; uan ya kiiijtoj; omej, ni uelis youi itepotsko, sampampa kiiijlis ma kuali tlachixtij. Kiiijlis ma kuali tlachia pampa tlan axkuali tlachias, kejne chikotlachias uajka kemaj euati konetsij, kejne moskaltisa ya mokonej axkanaj kuali tlachias. Teipaj na nikijli ni moneki ma kuali tlachia, xitleuak. Teipaj nechankilia ni aui; kenaj kejnopaya kiiijlia tetlalanketl nopa tlakatl, xitlachia kuali, xitleuak, ma kiuka iixtiyol kampa youi, kejnopa tetlaiijliaya tetlalanketl.

Teipaj nijsenkuili ika ni tenkopinkayotl uan nijtlajtlanij; ¿uan kemaj kiatlaltaj, kejne atl tlen kitekiliaj o kenopa san atl o kenijki kichuaj? Uan ya nechankilij; kitekiuiaj ne kuaxilotl uan nejpali, uan tlan tijnekis ma kimaua uajka xijtlaluilij ne tsapotl, kijliaj no kuali, no kitekiuiaj ika kinajaltaj konemej. Makuaj ni moneki xitlasentili kejne kemaj maltisa konetsij, nichiuasej se achi tlen tikonisej, nojka kichiuasej tlen ika mixxamisej teipaj kinnotsasej tlen mitstlamakatokej. Nopa nochi ualasej, san keski ueltaj mitstlamakako, kemaj mitstlamakaj ni kichuaj naui tonatij pampa tojuantij ni naui tonatij san timoseuijtosej kejne kaltech uan nopa axkanaj tlen tijchiuas pan nopa naui tonatij, nopa san titentokej pan totlapech.

Kemaj aui kiiijtokij kanij kinseuiayaj na nijnejki nijmati ya kanij kitejkej uan nijtlajtlanij ni aui; ¿kanij mitstejkej kemaj mokuajtlanij? Ya kiiijtoj; na nechtejkej san tlalchi pampa kitl tlan tikuatlenkosej pan tlapechtli nopa kitl ya axkuali pampa kitl nopaya

timoijtakoaj, uan kua yaya tonana tetlalanketl ya techseuiaya ne kaltech pan petlatl. Pan petlatl san pan tlali ticochiayaj kejnopa techiuayayaj. Kejni pano ni aui kemaj ya konepiyaya.

Teipaj nijtlajtlani ni aui; ¿uajka kemanijki peuaj mechtlamakaj, pan nopa tonatij kemaj se mokuajtalia o toniliayok? Ika ni, aui kijtoa: nopa toniliayok, uan sekin ualouij mitstlamakatiasej nopa naui tonatij kemaj elitia naui tonaij nopa timaltisa, in maltisejya uajka namaj tikinnotsasaj ma mixxamikij. Aja uan nopa ualasej mixxamikij uan tlakuasej, motlamakasej nopaya, kejnopa.

Uajka ika tlanankilistli tlen ni aui tlen situatl kontlamakaj, namaj na nijtlajtlani; ¿nopa ininpapa kenijki kiukayayaj? Ika ni aui kijtoa; pues nopa ininpapa uajkajkia, ininpapa kiualikayayaj axkanaj tetlamakayayaj kual pampa tlan kinmakasej achi miak tlaxkali kitl chene tlakuasej. Uan tlan kitl kintlamakaj ika san chikuase tlakali nopa no kese peuasa tlakua no axkanaj miak uan axkanah kikuas se xikali. Kejni kiijtojki ni aui.

Teipaj na nijchiuilij seyok tlajtlani listli uan nikijli; ¿nopa tlaxkali kenijki kiukaj, kiukaj tlakuejkuelpacholi o kenijki? Uan ya kijtoa; ah axkanaj nopa san pajpatlaktik. Teipaj na nikijli; ¿uan nopa tlen kimanextia? Ika ni kiijtoa aui; nopa axkuali pampa tlan kikuelpachosej peuas lilichika nikaj, nikaj imetsmajkajya peuas lilichika, uan nopa tlaxkali axkanaj xijtotoni pampa kitl nopa nojkia kimauas peuas lilichika. Ika tlen tlanankilij ni aui na nijnankili; ah uajka moneki ma kitlami tlen kimakaj. Teipaj ni aui mehnankilij; ah axkanaj kejnopaya tlan mokaua nopa mokajkia ta tijkuas san tlen totonik uan tlen mokaua nopa kitemas tlalchi uan kikuasej chichimej, piyomej kemaj ijtakauia. Ya ni nechijli ni aui ika tlaxkali tlen kiukiliaj se aui tlen konepixki.

Teipaj na nijtlajtlani; ¿tlen mas uelij kiukiliaj se aui tlen onkonepixki? Uan kijtoa; ah nopa axkuali ma kiukilikaj teksistli tlapauaxtli, nopa tlan kiukilia nopa tlaixkintli san komalko, uan tlan tlauei axtlen tijpiya nopa mitsuikilisej san komalko. Pampa tlan kiukasej teksistli tlapauaxtli nopa no uelis mitsmaua pampa kexiliui konetl kemaj moskaltia, kexiliui nikaj imetsxelya uan ni kisas ajachika. Teipaj nijtlajtlani; ¿kenijki nopa

kexili, kenijki eli? Uan ya kijtoa; ah nopa motlalia kese kokotl kisa ajachika, nojkia kiiijliaj teksiuistli uan nopa mobolajchiua nopa yeka axkanaj kuali tijmakati se aui tlen onkonepiya nopa teksistli tlapauaxtli, nopa axkanaj kuali. Kejnopa tisanilkej ika ni tlamantli.

Teipaj na nimokuapki ika se tlamantli tlen ya nojkia kiiijtojtaya uan nikijli; Aj nojkia tikijtoj tlatlaliaj kampa ejki konetsij, tlaixpaj, campa kitokaj itsipij, ¿nopa kichiua ika piyo? Ika ni aui kiijtoki; kena ika piyo. Teipaj sampa na nikijlij; ¿uan nopa pajpatla kipiya kenijki kitekiuiaj o ika totomochtli? Uan ya kijtoa; pajpatla aja pajpatla kitekiuiaj. Ika ni na nijtlahtlanij; ¿uan nopa pajpatla kipantepotseuaj o kejnopaya? Ika ni kijtoa; aj axkanaj, nopa axkanaj kikixtiliaj itepotskuayo nopa kejnopaya, tlan tijkuas, titlankechis itepotskuayo uan ika titlapikis nopa kimauas mokonej uan kemaj moskaltis ni tekuas. Ika na nijnankilij; ah uajka kimaua, uan ya kiiijtojki; kena nopa yeka axkuali ma kitlankechikaj itepotskuayo pajpatla tlen ika tlapikisej kemaj kiajaltiaj konetsij. Kejni nisanilki uaya ni aui.

Sampampa tijsenkuilkej tisaniloaj uan nijchiuili sekinok tlahtlanilistli, namaj nikaj nijtlahtlanij; ¿ta tijmati tlan tetlalanketl kipiya seyok itekij o kejnopaya san tetlalana? Ika ni tlahtlanilistli ni aui kijtoa; axnijmati pampa kemaj tojuantij tlen techtlalanayaya setsij itekij kiuikayaya, uan tenantsij tlen techitayaya ya tlen ne Tiocuayo, yaya ni aui tlan no mitsonpajtis, mitsontlakotonilis nopa kese mitstlamajmakauilis. Nikaj na nijtlahtlanij; ¿kenke kichiua nopa tlakotontli, tlen kimanextia? Uan ni aui kijtoa; ah nopa kichiua pampa axmoselti nopa kese kuali timokuajtlaliti, nikaj mitsuentis se vela uan kemaj olinisa, timokuajtlalisa uajka tikontlatis uan kese kemaj tlamis nopa vela ni no euatia mokonej. Uan na nijnankilij; ni kese san sampa una ya nechnankilij; aja. Teipaj ni aui kisenkuili saniloa ika tlen ya panok uan kijtoa; na axkanaj tikijtos niuajkajki, na axkanaj ken namaj teiskaltiaj, tlan nionijsati se las 3 o 4 tlen kualka san ken elis se las 6 tlen youatsinko ni san kemaj itstok konetsij. Uan na nijnankilij; uajka ¿axtiuajkaua? Uan kijtoa axkanaj uan nikaj na san nijnankilij. Kejni tlanke tisaniloa ika tlen seyok tekiti kipiya tetlalanketl.

Teipaj nijchiuilij seyok tlajtlanilistli pampa nikaj ayikanaj titlantokej uan nikijli; ¿namaj kenijki kiita mopatlatok kejne kemaj se konepiya o sejka ken timokuajtlalij? Ika ni tlajtlanilistli ya kijtoa; namaj kipatlatokej axkanaj ken tojuantij, tojuantij axtitlaijyouijtokej, pampa namaj tlen tokoneuaj, tlen namaj kese toyeyojuaj tlauei tlaijyouiaj. Uajka na nijtlajtlani ¿kenke tlaijyouiaj? Uan ya kijtoa; kenaj pampa namaj nochipa kinnotsaj klinika, onyouijya cada kinse días, cada ocho días yajtikatej, uan na nikita tlauei tomiyo. Nikaj na san nijkajki uan ni aui kisejkuilij saniloa uan kijtoa; namaj na nikita ne noyeyojui ken youiyaya san kuira kentsij moolinis kejni timochijkilos ken tojuantij axtimomaluiouaj, tojuantin tiueliayaj timokuajkuapaj ijkini, nikanka timotekas uan axtlen pano. Uan namaj ne noyeyojui ejki ikonej kese tlauei tlaijyouij kejnopa na nikitak, pampa kejne youiyaya klinika uan tlan axtijpiya tlaxtlauii kenijki tisenyajtiyas. Aja kenijki tiyas timokuajtlaliti Chicon tisenyajtiyas ajachika, cada mes, cada quince días, yajtiyas uan kejnopa ajsiti tonatij mokuajtlalis. Uan na nijnankili; kena eli ouij, ni aui no ijki nechnankilij.

Ika ni tlamantli na nijkuapili sanili; aj uajka kena motlatok. Teipaj nijtlajtlani; ¿namaj tetlalanani ayojkanaj miyakej? Ika ni tlajtlanilistli ya nechnankilij; ah namaj tetlalanani ayojkana tlachikueniaj. Ayojkana tlachikueniaj pampa namaj tikita timokualtlaliti ne Chicon. Namaj konetsij san konajatiki tlan tijnekis ma maltij. Ika ni tlanankilistli nikijli; uajka namaj kena mopatlatok, ni nesi kese kitekikuilkejya tetlalanketl. Uan ya nechnankilia; aja kitekikuilkejya. Yeka sekin ayojkanaj kinijliaj, kese sanmoluij se nechitstinemis sampampa kemaj se tetlalanketl mitsita, mitskuajkuatlalia ya no kese kuali xiitsto, kese no tiijtikakiuij, no kese axtlen mitskuesoa pampa nochi kuali. Uan nikijlia; aja kuali itstok konetsij. Ni aui sampa nechnankilij; aja kuali itstok konetsij. Teipaj na nijtsajki ni saniltenkopinkayotl uan nikijli; aja kualtitok, san yanopa aui, san kejniya aui titlankejya.

3.4. Eyi: Kemaj konepixki Claudia Santiago Francisco pan xiuitl 2015

Nikaj pan ni tlaxelolistli nisanilos ika se aui tlen mokuajtlali pan altepetl tlen Chicontepec. Ni aui itokaj Claudia Santiago Francisco, ya ichaj se pilaltepetsij tlen itokaj

Tiocuayo. Nikaj nikitas kenijki elki ya inemilis namaj kemaj koneuaj, pan ni xiuitl tlen tiitstokej. Uajka moneki ma nikijto kenijki niajsi uaya ni aui, uajka ni aui kipiya se imachkonej tlen itokaj Victorino Francisco uann ichaj pan alteptl Zacatecas campa na nimochtia; teipaj na nikinipli ya uaya isiuaj; na nimomachtia, nijchiua se tlatejtemolistli ika itekij tetlalanketl uan ika koneuajkej; teipan inijuantij nechilkej ya kipiya se iaui tlen koneuaj, ya ichaj Tiocuayo.

Uajka kemaj ajsik metstli Diciembre na niyajki nikipaxaloto notatajuaj inijuantij itstokej Tecomate tlen altepetl yaya Chicontepec. Pan ni metstli no yajkej aui Claudia imachkoneuaj, uajka pan 29 tlen Diciembre na niyajki nijtemoto notequixpoj ichaj Tiocuayo, iteixmatka ni aui uan kiipli tlan uelis nechuka uaya ya pampa na axkanaj nikixmati; notequixpoj kiipto kena uan san axuajkajki tiyajkej tijpaxalotoj iaui. Nikaj tiyajkej iuelis se tichikuasamej pampa yajki; notequixpoj uaya isiuaj, itatajuaj, na uan se noikni. Kemaj tiajsito ni aui ya techselij ika se tlakuali, ni tlajchijki pampa kiajxitij xiuitl se ikonej. Pan ni tlayoua titlakuajkej uan kemaj titlankej na nikijli; aui na tokaj Catalina, nieua Tecomate uan nimomachtia ne Zacatecas uan namaj nikaj niitstok pampa nijnekiskia ma tisanilocaj se kentsij ika namaj ¿kenijki tijmachilia mokonej?, ¿tlan mitsualita se tetlalanketl?, ¿kenijki tijmachilia namaj monemilis? Uan kejnopa sekin tlajtlanilistli. Nojkia nikijli ma nechijli kemanijki ueli uan na niyas ichaj, uan ni aui kiiptoj tlan tiueli namantsij, axkanaj seyok tonatij nopa ta tiitstojka nikaj. Teipaj tiyajkej pan seyok uan tisanilkej se kentsi ika inemilis.

Na nikaj tlen achtoui nijtlajtlanij ya itokaj, teipaj nijtlajtlanij; ¿keskij mokoneuaj tikinpiya? Uan ya nechnankilij; chikome. Teipan nijtlajtlanilij; ¿nochi timokuajtaltok ika tetlalanani? Ya kiiptoj; kena nochi san pan nochaj. Kejni nechnankilij ni aui ika ni tlajtlanilistli sampampa teipaj nijtlajtlanij; ¿ta kemaj tiichpokatl timotlachikueniaya mejmetstli? Uan kiiptoj; kena nochi mejmetstli; na nikaj nikijli uajka axkanaj tiouijtik tikonepiyas, ni aui san nechnankilij uan kiiptoj; axkanaj. Ika itlanankilis niaui uajka na nijtlajtlanij; ¿kemaj timokuajtlalij tikonik se kuapajtli o tlenya? Ni aui kiiptoj; kenaj na nechmakaketl ma nikoni ne apatsotl uaya teksistli, nopa kese kichiua ma axniouijti, uan axuajkauas euas nokonej. Nikaj na san nijnakili pampa teipaj nitlajtlanij seyoj tlamantli.

Nijtlajtlani; ¿kemaj timokuajtalia motetaj nopaya itstoya? Ika ni kijtoa; kena ya nechpaleuia. Teipaj nikijlij; ¿uan kenijki kemaj timokualtlalia kanij timoteka, nopa san pan tlalchi o kenijki? Uan ya kijtoa; aj nopa san pam tlalchi nimotlankuaketsa, kejnopa kese mas axouij, nopa kese tijkuis uersaj uan notetaj ya nechitskitos, pampa tlan se moteka ya ouij uan kemaya yeka mikij konetsitsij pampa axtijchiua uersaj. Ya ni kiijtoa ni aui. Teipaj nijtlajtlani; ¿uan mokoneuaj nochi tikinajaltij? Ya nechnankilij; kena nikinajaltij tetlalanketl ika sankuali nopa atl totonik. Uajka na nikaj nijtlajtlani; ¿kenijki o tlen kitlaluiliaj nopa atl? Ika ni tlajtlanilistli kijtoa; aj san ken oneua nopa atl san tlen sankuali, uan pan naui tonatij maltisa, uajka kena kitlaluiaj nejipali, kuaxilotl, chacha, uan nojkia tijtlaluis ome ixouiyotl tsapotl nopa kitl ika nelkuali maltis, uan nopa konetsij yejyeksij moskaltis, nopa yeka motekiua. Na nijsenkuilij nijtlajtlani; ika nopa uan nikijlij; ¿uan nopa kenijkatsa nopa atl? Uan kijtoa; nopa san atl uan tijtemilis tlen tijtejtektok nelkuekuetsitsij, uan nopa tikajaltis, nopa moseseyilisa pampa nopa eua totonik uan nopa atl tlen ika kiajaltisej sesekapajtlil kiijlij. Ika ni na nijnankilij; uajka kejnopa kichiuaj kemaj kiajaltiaj konetsij.

Teipaj nijtlajtlani; ¿uan kejni tlen mokalnechkauaj tlen kichiuaj kemaj se mokualtlaliaj? Ika ni aui kijtoa; aj inijuantin ya itstosej sejkoyok o kalteno no mochixtokej tlan kual se kisati, uan tlan axkuali kisa uajka ya mitsuikasejya Chicon. Teipaj sampa nijtlajtlani; ¿kejni kemaj itstojka konetsij tlen kichiuaj mokalnechkauaj, mitspaxaloaj o tlen kichiuaj? Ika ni aui kijtoa; kena sekin nechualikiliaj se tlakuali, se despensa, se tsopelatl o kejne yoyomitl. Kemaj ni aui kiijtojki yoyomitl nijneki nijmati tlan temakaj namanok o uajkajkia, uan nijtlajtlani; ¿uan nopa tlen temakaj yoyomitl nopa namanok o uajkajkia no? Ika tlen ni aui panotok ya kijtoa; na kese nochipa nechualikiltokej ika nochi, na ipa kejnopa.

Teipaj nijtlajtlani; ni aui; ¿kejne kemaj mitstlamakaj tlen kualikaj tlen mitspaxaloaj? Kijtoa; inijuantij kualikaj chiltlaxkali, teksistli o san tlen nesi, san tlen inijuantij kiajxiliaj, sekin kualikaj chichikili, bokoles, o etl. Nikaj nijtlajtlani; ¿uan nopa chiltlaxkali uan nopa teksistli kenijki kualikaj? Ika ni nechnankilij; nopa ya tlachiluili

sampampa axkanaj tijkuejkuepachos, nopa tijuallikas ixmejmeklak tik axkanaj tijkuepachos pampa ya axkuali pampa nopa konetsij ipapa uan tlan tijkuepachos uan ya kitl yeka peuaj lilichikaj ininmetsxejxelya. Seyok tlamantli tlen axkuali tijchiuas ya kejne kemaj maltis uan tichiuas chichikili nopa axkanaj tijtekiuis pajpatla ken nochipa titlapiki, nopa tikajketstlalis, axkanaj tijpantepotseuas nopa axkuali tlaxke tekuas pampa ta tijtlankechia ipajpatla. Nojkia nopa chichikili axkanaj tijtotonis pan komali nopa tijtotonis kampa iksik. Ika tlen ni tlen tlatepotsko kijtoj ni aui namaj nijtlajtlanij; ¿nopa kenke axkuali ma mototoni pan komali nopa chichikili? Ika ni kijtoj; makua nopa kitl nojkia lilichikas, kejne kemaj uajka nejnemis uan mitonias nopa lilichikas, nopa yeka no axkuali. Uajka na nijnankilij; nikaj uajka kimanextia ome tlamantli, kemaj tlaxkali tlakuelpacholi uan kemaj kitlatotoniliaj konetsij pan komali. Teipaj ni aui kiijtoa; na ika nochi nokoneuaj na axnijtotonijtok ininpapa.

Teipaj ni aui kisenkuilij saniloa ika kemaj kinitskij pijomej uan kijtoa; uan pijomej tlen tikintekiuis ni xikinitski kejni tlayoua, kejne kampa kochtokej, ni axkanaj xikintotoka pampa uankinoj peuas mokokoa, peuas tlatlasi, peuas yolisiui konetsij pampa ta tijtotokatok ipiyo, ni kimaua konetsij, mokonej peuas mokokoa ajachika. Ika ni nijnankilij ni aui; uajka nochi konetsij ya kipanuetzi, uankino sekonetsij ni tlauek maluili.

Na nijsenkuilij ika seyok tlajtlanilistli; ¿ajkia inijuantij ualoui, kejne ajkia inijuantij kitekiuisej nopa atl? Kijtoa aui; ualasej nochi tlen mitstlamakatokej, mixamisej, mokxipakasej, uan nopa kinijlis kemaj mitstlamakakij kemanijki maltis konetsi uan yeja inijuantij ualasej uan mixamisej. Nikaj na nijtlajtlanij ni aui; ¿uan tlan axualasej atlak axkuali? Ika ni aui kijtoa; nopa ya axkanaj kuali pampa mitsualitstikatej uan ya titotonixtok, nopa inijuantij no moneki ma seseyilikaj. Uan kejne tlan kese onejki nokonej ne totetaj ne ayikanaj onkalakiti milaj pampa ne tlaojonka uan tlan ya kalakiti uajka ya peua lochoni pampa totonik; nopa uelisa youi milaj nopa kemaj timaltijkiya uajka kenaj, tikita timaltijkia ika sesek. Kejni kiijtoj ni aui.

Teipaj na nijtlajtlanij; ta tikiijlia nochi nikaj timokuajtlanij ika chikome mokoneuaj, uajka; ¿nopa itsipij tlen inkichiuiilaj? Uan ya kijtoa; aj nopa ya tijtokaj ika se kuaxilotl,

uan nopa seja tlan siuapil o okichpil nopa seja kintokiliaj inintsipij. Ika tlen tlanankilij ni aui na nijtlajtlani; ¿uan nopa kani kitokaj itsipij? Ni aui kijtoa; ni kitokaj san kampa ueli nopa kejnopa technextiltejkej tonanauaj, tlen uajkapamej. Uan nopa tlan tijpiyas se mokonej nopa moneki xijtlachili tlan uetsiya itsipij uan tlan uetsiya nopa xijtokaj, xictemo se kuaxilotl ika ikoneyo uan xijtoka. Ika tlen nechankilij ni aui na nijnejneuilij uan nijtlajtlani; ¿uajka kemaniyki kitokaj nopa konetsij itsipij? Ni aui kijtoa; nopa motoka san kemaj uetsis, teipaj na nijnankilij; uajka axkanaj pan naui tonatij kemaj kiajaltia konetsij uan ni aui kijtoa; axkanaj pampa nopa ya uetsisok, pampa kemaya uetsi a los ocho días. Kena kemaya san pan naui tonatij uetsi itsipij kemaj yejyektsi ixuaki uan kemaj uajkaua nopa pampa kese tijxoloni, ixakalaki uan yeka axueli kualtia. Uan tlan tijneki nimaj ma ixuaki uajka no xijtlaluiltiaj alcohol. Ika aui itlanankilis na san nijkajki uan ayojkanaj nijtlajtlani ika konetsij inintsipij, na nijchiuilij seyok tlajtlanilistli.

Teipaj na nikilij nijkaktok tlen namaj koneuaj kijtoa omej, ika ni aui kijtoa; kena kejnopaya nehiltokej kijtoah omej, gemelas omej siuapilmej, uan na no nijmachilia kena omej pampa mooliniaj ome lado uan ayokniueli nijnejnemi, yon ayokniueli nikochi. Uan kejni tlen niembarazada nipanotok komo setsij ya kese axtlen nijmachilia uan namaj ya onkak molinia. Ika tlen kiijtoj ni aui na nijtlajtlani; ¿namaj ni nojka tikonita tetlalanketl o mitsualita, kenijki? Uan kijtoa; nopa nikonita o nechualita, uan kejne tlan axualaj na niyaj, uan niyajtikaj klinika nechnotsa no kitlachiliaj kenijki nieltok, tlan kuali ualaj, kejnopa nechnotsaj cada ocho días, cada quince días, kitlakakiliaj, kikakij yolo tlan kuali eltok uan ika tetlalanketl ya nechtejtemouia.

Ika tlen kiijtojki ni aui; na nijtlajtlani; ¿kenijki kimachilia itekij tetlalanketl kemaj kitejtemouia? Uan kijtoa aui; kena kemaj tetlalanketl nechmajmachilia ya kuali nionnemi tikita kejni axtimoseuiaj ya no nijmachilia temo uan kejne kemaj nechtlenkoltia tetlalanketl ya nijmachilia kuali. Nikaj na nijnejki nijmati seyok tlamantli uan nikijli; ¿uan namaj tlen pajtli o kuapajtli kionitok? Ika ni kijtoa; axkanaj na namantsij na axtlen ueli tlen nikoni, pampa niembarazada axkanaj niueli. Na nikaj san nijnanki.

Sampampa teipaj nichiuilij seyok tlajtlaniistli; ¿uan kejni tikoneuaj, ni uelitijkua, tikoninochi tlamantli o onkaj tlamantli tlen axkualitijkuas? Ika ni ya tlanankilia; aja nochi tlamantli nijkua, sampampa tlan nimokuajtalis tlen nijkuajtok o tlen nijmati nijkuajtok nijkuas uan tlen axkanaj axkanaj pampa niyakejya nokoneuaj. Ika tlen tlanankilij ni aui na axkanaj nijkuamachilij, uajka na nijtlajtlanij; ¿kenijki? Uan kijtoa; makua tikijlisej kejne timokuajtlalkia uan tlantijkuas tlamantli tlen axtijkuaajtok uajka ya motlanauisa mokonej pampa ta tijkuaajki tlen axtijkuaajtok. Nopa tiuelistijkua nochi tlamantli uan mokonej axtlen kipanoso nopa moneki panos se mes uajka uelisa titlakuajkua.

Kejnopa kiiyto ni aui, sampampa teipaj nijtlajtlanij; ¿uan tlen tlakualistli tijmati kese kemaj tikoneuaj nelaxtiuelitijkuas? Uan kijtoa; aj tlen axkuali nijkuas nopa coco, chacha kemaj yankuik nikonepixtok uan ayikanaj nijpiya se mes. Uan nojkia kijtoa axkuali nijkuas nopa coco, matsajtli kemaj ayikanaj mokuajtlaltok pampa kitl yeka titlajijyouiaj, yanopa kitl yeka tikaxitiaj majtlaktli metstli. Sampampa kejni tiembarazada uan ya tikitstok ya monekitijkuas, mejkatsaj tikijtok ta axtijneki maya tlan mokonej kiita nopa ya kineki, pampa yanopa kese uelis tijpoloa mokonej pampa ta axtijkuaajtok tlen kiitak. Yeka kejni tiembarazada nimonekitijkuas san se achitsij, kese ma eli pajtli.

Kejne mokajki tlanankilitli tlen ni aui, uan teipaj nijchiliuij seyol tlajtlaniistli; ¿kejne ta tlen tijkaktok o tlen tijmati kemaj kualo metstli? Ika ni kijtoa; kemaj kualo metstli notimotlaluilis, nopa nochipa tijnemiltis se alfiler, uan nopa axkemaj ximokixtili pampa san kemanijki uelis kualo metstli uan ya yanopa kinkua san tijmachilis mitskokoa moijti ya eltojka tijkuamajkauasa mokonej, tipolojka. Moneki tlan tijmatkia tiembarazada nopa xijnemiltiaya, xijnemilti, xijkuachajko pan mo falda o pan moblusa. Kejni kijtoa aui momokuitlauia kemaj se siuatl koneuaj uan kualo metstli.

Teipaj nijtlajtlanij; ¿namaj ni kanij timokuajtlalis? Ni aui kijtoa; na nochi nimokuajtlaltok san kaltik, sampampa namaj ayokneli pampa kejne nionmokauas nikaj uan ya kemelaua axonkualkisaj konetsitsij yeka kejnama niyajtikaj klinika, ni kemaj niyas ne uan ajsisa tonatij kemelaua ayojkanaj nimokuapati, kemelaua nimokauatia uan euas nokonej. Na kena nimotemaka tlan euas nokonej, san komo kualo ualaj uan nikaj

itstok tetlalanketl tlen nechitstualaj; sampampa namaj ayojkanaj kinekij tlen klinika ya kinekij ma niyaj Chicon. Kejni kijtoa ni aui, sampampa na nikaj nijnejneuiliy uan nijtlajtlaniy ni aui; ¿tlen panos tlan axtiyaski Chicon timokuajtlatiti ne? Kijtoa aui; kemelaua kualanisej, komo kieraj na niyaj Chicon kemaj ajsi tonatij niyas na nayaj. Kejni kijtoj ni aui ika tlen ya pano, panok uan kimati.

Teipaj na nijtlajtlaniy; ¿aui ta tijmati kemanijki kiniluichiuaj kejne kemaj se toaui miki ikonej o uaya miki? Uan ni aui kijtoa; injuantij kinchiaj pan metstli tlen octubre, noviembre; teipaj na nikilij; aj uajka seja kemaj kinchia nochimej uan ni aui kijtoj kena seja. Teipaj na nijtlajtlaniy; ¿ni axkanaj kixeloaj kejne kemaj se kiutekij, kimotlaj o amisajuiaj? Ika ni tlajtlanilistli ni aui kijtoj; aj nopa ya kijlia pan febrero ya uaja kinchiaj. Uan komo ken na niembarazada uan tlan niontomonteuas ni kitl axkanaj niyaj kampa youij tlen kese kampa itstokej tlen ualouij pan noviembre. Pampa tikita pan noviembre nopa ualouij tlen kuekuetsitsij uan tlen uejueyij; pan se tonatij tlen ni metstli ni tlen kuekuetsitsij uan pan ome tonatij ni tlen uejueyij.

Ni aui kisenuilia saniloa ika tlen maseualmej kinmotlatokej uan kijtoa; tlan tijpiya se moteixmatka, se mokonej mijki ika tiroj, nopa kese kemaj kijliaj mekoj sekin kichiuaj chichikili, sekin bokolitos uan kinmakaj mekos pampa kitl tlen mijki uajkaya kinemiltiaj, uajka mauiltia, uan uajka ualaj nopa pampa kitl tlatokmijki. Pan metstli tlen febrero uajka ualaj, kemaj mekoj, kemaj nese nemi nopa kejnopa. Kejni kisenkajki sanilij tlen kimotlatokej uan kemanijki ualouij kinpaxaloaj.

Teipaj na nijsejkuij ika sekinokej tlajtlanilistli uan nijtlajtlaniy; ¿ta kenijki tikita tetlalanketl itekij, kuali kese nmaj ayojkanaj kixitlauaj kejne kemaj se aui konepiya o monekiskia ma sampa kisenkuilikaj? Uan ni aui kijtoa; pues na nijnekiskia kejne se tetlalanketl ma kixitlaua san kaltik pampa mas kuali, sampampa namaj yon parteras ayojkanaj kinekij pampa pan klinika kinajuaj. Sampampa sekin tetlalananiy kijtoaj tlan ta tijneki timokuajtlalis san mochaj sekin kijtoa kena motemakaj uan kena timokuajtlalis tlan nopa partera nopa kimati itekij pampa nopa axkanaj san namaj nopa uajkajkia uan

nopa mitsmakas pajtli, na nikijlia mas kuali san mochap pampa ne klinika ya titlajyouis. Kejni kiiytoj ni aui.

Sampampa ni aui kese kiseja tlalij tlen kemaj se siuatl mokuajtlalia klinika uan se siuatl tlen mokuajtlalia san kaltik uan kijtoa; kejni tlan timokuajtlalia klinika tlan tijpiya tomin nopa titlakuas, tionpanos se keski tonatij, peuasejya kijtoa konetsij kipiya ni o nise; uan tlan timokuajtlalis san pan mochap, ya xixitlaksij, ya timosiajkauasa pampa nopaya tijkuas tlamantli tlen tijpiya, uan nopa mochapya. Teipaj na nikijlij ni aui ika tlen nechpouilij; uan ne klinika ya moselti mitskaltsakuasej uan motetaj ya ma mochixtikaj, ya axkimati, uan nikaj ya mitsitas ya no itstos ne kalijtik, san kiniyokakixtiaj ne konemej.

Ni aui kisenkuilij saniloaj uan kijtoa; na nechijlia nopartera tlan axkanaj niyaj pues nikaj nimokuajtlalis ya kijtoa kena motemaka. Teipaj na nijtlajtlani; ¿katliya partera mitsuajlita? Uan kijtoa; na nechualita ne kijlia eloi itenan itokaj margarita, Flori iyexna. Uajka sampa nijchiuilij seyo tlajtlanihistli; ¿nikaj ayokmiak tetlalanani itstokej? Uan kijtoa ni aui; nikaj axkanaj miak, nikaj san ya, san ya itstok, uan ya nikijtok noparteraj tlan nijmachilis olinisa na nijukas, uan ya kijtoa kena ya nechuanayas, kemelaua eltojka ne ojtli nechontokaros. Ika ni na nijnankilia; kena aui nopa uelis pano, achikuali xijuika uan axkanaj ma mechkaua san inmojuantij. Uan kejni tlanki tisaniloaj ika ni tlen tetlalanketl itekij uan kemaj se aui koneuaj uan kemaj ejkia konetsij.

Namaj nikaj nijtlalia tlajtlanihistli tlen nikinchiuilij toauimej tlen pilaltepetsitsij tlen Chicontepec tlen mokuajtlalkej uaya tetlalanketl pan ejeliuis xiuitl.

Se: Catalina Osorio Hernández, pan xiuitl 1958

1. ¿Kemaj koneuaj tieltoya tlan timomatlalij ika tetlalanketl?
2. ¿Kemaj ya ta tiitstoya pan parto, motetaj pan tlen mitspaleuij, nopaya itstoya o tlen kichiuayaya pan nopa momento?
3. ¿Nochi mokoneuaj tikipixqui uaya tetlalanketl?
4. Tiklisej nikaj itstok se toau tlen namaj kipixki ikonej uan kejne ikalnechuj, ¿tlen kichiuaj?
5. ¿Tlen kimanextia nopa tlaxkali kenijki kiukayayaj?

6. ¿Nopa tlaxkali kenijki kiuikaj, tlakuejkuelpachtik o kenijki?
7. ¿Kenke kejnopa kiuikaj axkiuelpachoa?
8. ¿Uan nopa tlaxkali miak o axmiak?
9. ¿Kenijki tikitstok nojka itstokej siuamej tlen mokuajtlatiaj ika tetlalanketl?
10. ¿Noka onkaj tetlalanani?
11. ¿Tikixmati seyok o ayojkanaj, nikaj nechkatsij?
12. ¿Ta tijmati seyok tekittl tlen kichiua tetlalanketl, kejne se tlaochpantli o seyok?
13. ¿Ajki kitoka itsipij o kenijki kichiua ika nopa itsipij?
14. ¿San yanopa kitokaj o tlenya kikajteuaj?
15. ¿Uan kemaj kiajaltiaj konetsij tlen kichiua?
16. ¿Tlen katliya nakatl kipikij tlen yolojtlil o tlan san katliya nakatl?
17. ¿Tijmati tlen kimanextia ika nopa yolojtlil?
18. ¿Kenke axkanaj kichiua ika piyo ieltlapal o ika sekinok piyo inakayo?
19. ¿Nopa atl tlen kitlaluilia o tlan kiajaltiaj konetsij ika san atl?
20. ¿Uan nopa atl kenijki mokaua?
21. ¿Tijmati tlen totlotsitsij pan momatlalia o kontsajtsiliaj tetlalanketl kemaj se siuatl konepiya o tlen kichiua, kejne pampa kineki ma kipaleui uan kuali ma kisa nochi?

Ome: Ma. Antonia de la Cruz De la Cruz, pan xiuittl 1969

1. ¿Ta timokuajtlalij imako tetlalanketl?
2. ¿Kemanijki pejki tijpaxaloa tetlalanketl?
3. ¿Kenke atlak axkuali, atlak pampa konemej kuekuetsitsij o tlen kimanextia, kenke axkuali itstosej?
4. Kejne kemaj tijnejki tikonepiya, ¿ta axkanaj tiouijtik?
5. Kejne kemaj itstojka konetsij, ¿ajki mitstlachikuenia kemaj ejkia konetsij?
6. ¿Kani tlatlalia?
7. ¿Tlen kimanextia no kampa tlatlalis, kampa initstoyaj, kampa timokuajtlalij?
8. ¿San nopaya kampa ejki konetsij o onkaj seyok kanajya kampa tlatlalia?
9. ¿Uan ika nopa itsipij tlen kichiulia?
10. ¿Kenijki eli tlan axkanaj ueli kaxani?
11. ¿Ajki kitoka nopa itsipij?

12. ¿Nopa itsipij maluili?
13. ¿Uan kemaj kiajaltiaj, kejne atl tlen kitekiliaj o kenopa san atl o kenijki kichiuaj?
14. ¿Kani mitstejkej kemaj mokuajtlalij?
15. ¿Uajka kemaniyki peuaj mechtlamakaj, pan nopa tonatij kemaj se mokuajtlalia o toniliayok?
16. ¿Nopa ininpapa kenijki kiukayayaj?
17. ¿Nopa tlaxkali kenijki kiukaj, kiukaj tlakuejkuelpacholi o kenijki?
18. ¿Uan nopa tlen kimanextia?
19. ¿Tlen mas uelij kiukiliaj se aui tlen onkonepixki?
20. ¿Kenijki nopa kexili, kenijki eli?
21. Aj nojkia tikijtoj tlatlaliaj kampa ejki konetsij, tlaixpaj, campaj kitokaj itsipij, ¿nopa kichiuaj ika piyo?
22. ¿Uan nopa pajpatla kipiya kenijki kitekiuiaj o ika totomochtli?
23. ¿Uan nopa pajpatla kipantepotseuaj o kejnopaya?
24. ¿Ta tijmati tlan tetlalanketl kipiya seyok itekij o kejnopaya san tetlalana?
25. ¿Kenke kichiuaj nopa tlakotontli, tlen kimanextia?
26. ¿Axtiuajkaua?
27. ¿Namaj kenijki kiita mopatlatok kejne kemaj se konepiya o sejka ken timokuajtlalij?
28. ¿Kenke tlaiyouiaj?
29. ¿Namaj tetlalananiy ayojkanaj miyakej?

Eyi: Claudia Santiago Francisco, pan xiuitl 2015

1. ¿Keskij mokoneuaj tikiapiya?
2. ¿Nochi timokuajtlaltok ika tetlalananiy?
3. ¿Ta kemaj tiichpokatl timotlachikueniaya mejmetstli?
4. ¿Kemaj timokuajtlalij tikonik se kuapajtli o tlenya?
5. ¿Kemaj timokuajtlalia motetaj nopaya itstoya?
6. ¿Uan kenijki kemaj timokualtlalia kani timoteka, nopa san pan tlalchi o kenijki?
7. ¿Uan mokoneuaj nochi tikiapij?
8. ¿Kenijki o tlen kitlaluiliaj nopa atl?

9. ¿Uan nopa kenijkatsa nopa atl?
10. ¿Uan kejni tlen mokalnechkauaj tlen kichiuaj kemaj se mokualltaliaj?
11. ¿Kejni kemaj itstojka konetsij tlen kichiuaj mokalnechkauaj, mitspaxaloaj o tlen kichiuaj?
12. ¿Uan nopa tlen temakaj yoyomitl nopa namanok o uajkajkia no?
13. ¿Kejne kemaj mitstlamakaj tlen kiualikaj tlen mitspaxaloaj?
14. ¿Uan nopa chiltlaxkali uan nopa teksistli kenijki kiualikaj?
15. ¿Nopa kenke axkuali ma mototoni pan komali nopa chichikili?}
16. ¿Ajkia inijuantij ualoui, kejne ajkia inijuantij kitekiuisej nopa atl?
17. ¿Uan tlan axualasej atlak axkuali?
18. ¿Nopa itsipij tlen inkichiuliaj?
19. ¿Uan nopa kanij kitokaj itsipij?
20. ¿Uajka kemanijki kitokaj nopa konetsij itsipij?
21. ¿Namaj ni nojka tikonita tetlalanketl o mitsualita, kenijki?
22. ¿Kenijki kimachilia itekij tetlalanketl kemaj kitejtemouia?
23. ¿Uan namaj tlen pajtli o kuapajtli kionitok?
24. ¿Uan kejni tikoneuaj, ni ueli tijkua, tikoni nochi tlamantli o onkaj tlamantli tlen axkuali tijkuas?
25. ¿Uan tlen tlakualistli tijmati kese kemaj tikoneuaj nelaxtiueli tijkuas?
26. ¿Kejne ta tlen tijkaktok o tlen tijmati kemaj kualo metstli?
27. ¿Namaj ni kanij timokuajtlalis?
28. ¿Tlen panos tlan axtiyaski Chicon timokuajtlaliti ne?
29. ¿Aui ta tijmati kemanijki kiniluichiuaj kejne kemaj se toaui miki ikonej o uaya miki?
30. ¿Ni axkanaj kixeloaj kejne kemaj se kiuitekij, kimotlaj o amisajuijaj?
31. ¿Ta kenijki tikita tetlalanketl itekij, kuali kese nmaj ayojkanaj kixitlauaj kejne kemaj se aui konepiya o monekiskia ma sampa kisenkuilikaj?
32. ¿Katliya partera mitsuajlita?
33. ¿Nikaj ayokmiak tetlalanani itstokej?

Yani tlajtlanilistli tlen nikinchiuilij notekixpoyouaj siamej tlen mokuajtlatkej imako tetlalanani pan ejeliuis xiuitl. Pan ni tlajtlanilistli tlen nikinchiuilij auimej sekin axkanaj seja, sekin kenaj uan sekin axkanaj ika ni nechpaleuij nikitak kenijki panotiuakej notekixpoyouaj uan kenijki mopatlatiualtok ni tekitl tlen tlauej yejyektsij tlen namaj ayojkanaj uelij kisenkuiliaj tetlalanani inintekij. Sampampa axkanaj nijkuamachiliaj kenke pampa ni auimej tlauejjalamikij uan kimatij tlen kichiuaj uan ni tlamantli ni uajkapatl.

3.5. Se: Tetlalanketl tlen pilaltepetsij Tecomate Chicontepec

Nikaj pan ni tlaxelolistli nisanilos ika tetlalanani inintekij, tlen na nikintenkopinki pan xohuitl 2014. Pan tenkopinkayotl ni elki san se sanilistli sampampa kemaya nikinchiuilij sekin tlajtlanilistli, tlajtlanilistli tlen nesis kemaj tisaniltiasej. Uajka na nisanilki uaya tetlalanketl tlen nopa pilaltepetsij Tecomate Chicontepec, tetlalankej tlen nopaya, uajka kemaj niyajki nochaj pan abril na nitemoto ni aui. Nijtemoto ome tonatij teipaj uan nikijlij ajkia na, tlan nechijlamiki, nikijli notata Ruben teipaj ya kimatki ajkia notata.

Nikaj nikijtos kenijki moyoyontia, ya mokentia kechtlamitl, kueyitl uan motlaluilia ixpantsajkayotl. Ni aui kuaichtliya uan mokuelpiya san kixinepaloa itsonkal. Namaj nikaj nikijtos kenijki pejki tisaniloa se kentsij ika inemilis, uan teipaj nikijlij; na nimomachtia uan nimitstemoa pampa nijneki ma tisanilokaj ika motekij tlen kejne tikintlalana konetsitsij, nitlajkuilos se kentsij ika yanopa. Ni aui yolpajki pampa na nijneki nijchluas se tlajkuilostli ika tlen ya kichiuaj uan kiijtoj: kena axonkaj kualantli na nimoajxilia viernes tlan tijneki uajka xiualaj uan tisanilosej. Uajka kemaj ajsik tonatij viernes 25 tlen abril tlen 2014 na sampa niyajki nijtemoto ni aui uan ya nechxixtoyaya. Teipaj tikalakitoj kampa kochi uan nopaya kuali tisanilkej. Ni tetlalanketl tlen nijtenkopinki kiijtojki pejki tekiti pan xiuitl 1978 uan teipaj tisanilikej ika tepotztli.

Uenoj na tlen achtoui nijtlajtlanani ni aui: ¿kenijki itokaj? Uan ya nechnankilij: María Antonia Francisca Rosa uan pejki nitekiti ken tetlalanketl pan 1978. Teipaj na nikijtoj María Antonia Francisca Rosa ya tetlalanketl tlen nikaj Tecomate tlen Chicontepec

Veracruz. Teipaj nijchiuilij seyok tlajtlani listli uan nikijlij: ¿Kenijki ta tijmatki, kenijki tipejki titekiti ika titetlalanketl? Uan ya kijtoa; na primero nimopajtiaya ika piyomej, totolimej, nechui kaj serro, pan se serro nechui kaj nopaya nechkuelpis anque nomadrina. Uan ne nechpanoltiz pan xochikoskatl, ni kiiytoaj nojkia nosuerte nijualikaj nitekitis, panimaj nechiltokej nitekitis nikintlalantinemis konetsitsij. Sampampa na axnijnekiaya, na axkanaj nijkuik nimaj nopa tekittl uan ya pejki nimokokoa uajka nijpensaroj uan eli nijkuik ni tekittl yeka namaj yani notekij. Na nikaj nijnankilij: tlen tetlalanketl uan ya kiiytoj kena.

Teipaj ni aui kijtoa: na axkanaj nechnextilkej kenijki nijchiuas, ni nechnextilij notemik, notemik ya nechnextilij; pejki nikita niyaj nitlachikuenia kejne nijui ka tlen nopa fieroj yoyomitl uan nijpakas sampa kiiytos kitl nopa tlen kenuak se uelis tonantsij o axtijmatis tlen kiiytos: namaj ni ijkinij xijchiua uan ijkinij tijxikteki s, ijkinij kijtoa uan nojkia nechnextilki axkanaj ika tejeras tijtekis nopa tijtekis ika ojtlatl, nopa ojtlatl kixixintosej. Uan tlan tikitas kese namaj, kejni tijkuajkuajtlalis, tijmachilis kenijki eltok uan tlan tikitas pejki a xijmaka apasotl ma kioni se tasaj. Uajka na nikaj nijtlajtlani j, ¿kenke apasotl? Uan ni aui kijtoa: makuaj nopa apasotl kimakas uan tlan kikonanasa chikauak axkanaj ika tijui kas, nopa ualasa iseñor tijseusej kejni pan kuasiyaj uan ma kiitskia iseñora uan ijkinij euas konetsij, tojuantij tijtlalanasej konetsij. Uajkajkia axkanaj tijtlapejpechtiayaj konetsij, ya uetsiaya san pan tlali. Nikaj san nijnankilij; san pan tlali. Teipaj ya kisenkuilij saniloa uan kijtoa: aja san pan tlali uan teipaj kemaj tlakatki a tijtlalanasej, tijpoj pouasej kual i teipaj tijmakimilouajya uan sampa motekaj tlalchi.

Teipaj na nijtlajtlani j ni aui, ¿kenke san tlalchi? Tetlalanketl kijtoa: san tlalchi moteka pampa axonkaj tlapechtli. Yainoj pejki a kejnopa nitekiti, nitekiti niualtialaj, sampa no pejkejya nechtlaneui j. Kejnopa pejki a nikinita, uan tlan uetsikoya konetsij moradojtik eltok kese miktok uajka ta tijuijtsonteketsas uan tijtoponilis nikaj, nikajini j tijmakilis, ni ipiltsinteno. Kejnopa tijuijtsonteketsas nopayo tijtoponilis uan nikaj tlamiki uajka kena konetsij tsajtsiteuaya kejnopa. Ika ni na nikijli; nopa pampa ejki konetsij uan axkanaj tsajtsik. Uan ya nechnankilij; aja pampa ejki uan axkanaj mijyokui, pampa kiuajkajki inana. Nikaj na nijtlajtlani j; ¿nopa kenijki? Ika ni ya nechnankilij: nopa namaj kese panok kemaj tlakajtoskia nopa kejnopa pano kemaj mouajkaua se aui.

Seyok tlamantli tlen nijchiua tlan tlakatkaa konetsij nijpitsijnis se teksistli uan nijmakas nopa inana ma kioni pampa kemantsij mokaua itekyo tlen sekin kijliaj iplasentaj, aja kejnopa. Kejne kijtoj ni aui tekitititultok, sampampa na nikaj nitlajtlani; ¿keskij kinkixtiltok inintekyo? Uan ya kijtoa: aj na san omej nikinkixtilij ininplasentaj uan komo nimomaajaloj asejitej nikitski ijkini imamekayo, nikitskij yanopa tlajmatsi nijtlaltialaj nomaj pos teipaj uetsikoya kejnopa. Teipaj nijtlajtlani: ¿uan nopa teksistli tlen tijmaka nopa kenijki, nopa san teksistli o ika seyok tlamantli? Aui kijtoa: San teksistli tijtentlapoz uan tikoniltis ma kioni, nopa pampa axuetsiko ipalsentaj nopa keuak yeka. Nikaj nikijlij: ah, nopa uajka keuak kimajkauati tlen poliui. Ika tlen nijnankilij ya kijtoa: aja antale.

Nikaj kijtoa seyok tamantli tlen uelis kipano se aui tlen konepiya uan kijtoa: uan tlan tikitas tlauei estemo nopa toaui uankinoj tijkuis ne auakachili uan ne xalkuauitl yanopa tijkuis, tijmolonis uan tijmakas nopa kiiptipajpakati ijkino temos estli uan kejnopa yasa kuali. Nopa atl moneki tlamolontli uan yanopa kionis ika nopa ayojkana estemos, aja kejnopa. Ika ni tlamantli na san nijnankilij.

Teipaj kijtoa aui se tlamantli tlen uelis kipano se konetsij tlen oneua: miak tlamantli uelis kipano konetsij kemaj oneua, pampa no tlan elitia nopa konetsij axtsajtsij o kenijkatsaj nopa tijuijtsonteketsajsej, tijsejselosej pampa nopa kemelaua kuaatemotok. Nikaj toatsij ni mejkatsaj tiuejueyi ni uetsij, ni tijpixtokej, ni axkanaj tlantok, ni tijpixtokej uan tlan yanopa tijpiyas, temotos ni moatsij uan tlan tikonetsij uajkan axkanaj uelis tichichi, pampa kemaj tijnekis tichichi peuas kese titlajiltekis, uan timoyakatsajtsakuas. Aja, nopa yanopa tlen ininatsij uetsij. Kejni mokaua ni sanilij kemaj konetsij uetsij ikuaatsij pampa tipanokej ika seyok sanili.

Teipaj tijsenkuiliaj tisaniliaj uan nijtlajtlani: kejnopa kemaj eua konetsij, ¿keski tonatij tijtlachikuenia nopa aui tlen konepixkij o kenijki tijchiua? Uan kijtoa ni aui: aj nopa kemaj tlakatis konetsij nopa yoyomitl nijpaktinemis naui tonatij uan pan naui tonatij uajka maltis konetsij. Namaj ayojkanaj ajsis naui tonatij uajka tijpakas. Teipaj ni aui

kisenkuilij saniloa ika tlen kitekiuiaj kemaj kiajaltiaj konetsij uaj kijtoa: sampampa tlan titlaajaltisa, ya tijmiktis se kuapelech uan tijmiktis se siuapiyo, ika inoj tijpojpuas nopa señora uaya ikonej uan tikijlis Dios; tijchiuasej se sakauili san tlen oras timoajxilis asta kampa ualaj tonatij. Nojkia tikijlis, ta tijtlalia se kuali kuapelech, tijtlalia se kuali siuapiyo, teipaj ta titlatlalis nopaya kampa uetski konetsij.

Kejnopa kijtoa ni tetlalanketl teipaj saniloa ika kemaj kiajaltiaj konetsij uan tlen tlamantli kitemiliaj uan kijtoa: aja uan sampa tijkuisej nopa hierba nopa tlen itokaj chacha, kuaxilotl, nejpali, tsapotl ika nochi nopa tlamantli kitlaluiliaj atl tlen ika kinajaltiaj konetsitsij axkanaj tlen más kitemiliaj, aj nojkia nopa atl nijtekilia achi tlatiochiualatl tlen ika nikajaltis konetsij. Na nikaj nijnankilij ni aui: uajka nopa konetsij kiajaltiaj pan naui tonatij, ika ni ya nechnankilia: aja pan naui tonatij maltia. Teipaj na nijtlajtlanij: ¿uan nopa tajaya titlatlalia? Uan ya kijtoa: nopa na nitlatlalis tlaixpaj. Pampa namaj ayojkanaj ualouij, eliyaya tlan tlakati nikaj ya kampa uetsi konetsij titlatlaliaj, aja. Namaj ayojkanaj nikaj, namaj san ijkinaj tlaixpaj pampa namaj nochi Chicon tikijlisej nopa kikuakiyok piyo, aja namaj kejnopa.

Teipaj na nijtlatlanij; kejke kemaj tiitstok pan parto uaya se aui; ¿ta tlen tijchiua, tijtlatia veladora, timomaijtoa o axkanaj? Uan kijtoa; ah na kemaj nijpaleuis se aui na nopa nimomaijtoa. No nimomaijtoa, no niquilij parteras, ni no itstokej parteras tlen totiotzitzij uan inijuanti nikinijlis no ma nechpaleuikaj pampa na nimomatlaltinemi pan ikoneuaj pampa ya nechmakatok itlanauatil na nitekiti. Uajka teipaj nijuentis nopa no tlan kantelaj tlachketl tlachketl nechmakaj na nijuentis, aja ijkinaj nijuentis. Uan kejne kemaj nechkaya tlakatis konetsij nopa nitlajtlanis se teksistli uan ika nijpojpuas nopa aui ni nijchiuas san puro ika tlatsintlaj, ika tlatsintlaj ika kampa ualas konetsij, aja kejnopa nijpojpuas uan teipaj nijkauati kuatentli. Aja, ijkinaj san kejnopa na nitekiti uan asta namaj kejnopa nitekiti uan asta ne uajkajkia kejnopa. Teipaj nijtlajtlanij: uan kejnopa namaj ken inmojuanti inparteras; ¿nojkia inmomatlaliaj titlotsitsij ininmako o itstokej sekinokej totlotsitsij? Uan tetlalanketl kiijtojki: axkanaj nopa nojkia tijtsajtsilis nopa Santa Cecilia, Santa Martha, nopa inijuanti parteras uan Jesús nopa no tijtsajtsilis ma mitspaleui pampa ya techmakatok totlanauatil.

Teipaj nijchiuilij seyok tlajtlanilistli ni tetlalanketl uan nikijlij: uan namaj ta; ¿kenijki tikita nojka mochiua seja o mopatlajka? Ni aui kijtoa: aj na seja nijchiua, seja nitekiti kemaj maltia konetsij uaya inana. Sampampa namaj na san nikinkuajkuajtlalia uan teipaj nikintitlania Chicon ma yakaj tlan kimachilisejya nechkaya. Teipaj nijtlajtlanij: ¿uajka ta ayojkana tikinsenkaua, namaj san tikinkuajkuajtlalia? Uan ni aui nechnankilij: na san nikinkuajkuajtlalia ininkoneuaj uan youij Chicon, na ayojkanaj nijsenkaua. San mokuapati Chicon ya hualasej nechitakij, nechijliki uallajkia konetsij nechijlisej, “Abuelita itstojka konetsij xikitati” uan kena niyas nijvisitaroti, nijtlachiliti iombligo kenijki eltok tlan kuali eltok, kenijki eltok, nopa ijkinoy. Yeka namaj, namaj ayojkanaj tikinitaj nikaj, namaj nochi hospital, namaj tojuantij san moneki ma tikinkuajkuajtlalikaj uan ma kuali ualaj ikonej, aja.

Teipaj tlen kiiytojki ni aui tetlalanketl na nikijlij uan nijtlajtlanij: kejne kemaj se aui mokuajtlalia ininkalnechkauaj ¿tlen kichiuaj? Kijtoa tetlalanketl: Aj tikita nopa kivisitaroaj, kivisitoroaj kiualkauiliaj tlakali, tlenueli uan yeka kemaj maltiaj tetlamakaj, aja ijkinoy. Tiepaj ika tlen kiiytoj nijtlajtlanij: ¿nopa tlaxkali san tlaxkali o kimanextia seyok tlamantli? Ika ni aui kijtoa: nopa, nopa tlaxkali kichiluiaj, tlan onkaj sopaj kionalikaj, tlan etlakuali, etlakuali kionalikaj uan miak tlamantli. Uan na nijnankilij: ¿uajka axmoneki san enchiladas? Uan kijtoa: axkanaj, nopa nochi, tlan piyonakatl tlachketl kikauilikaj o yaya nimitzijlia arros, tlenueli kionalikaj, kiualkauasej uan nopa kejnopa kiualtlamakaj. Uan kejnopa kiualtlamakaj nauj tonatij asta maltis, mixxamisej, maltisej, tikijlisej kiajaltisej konetsij ika nopa pajtli. Ni san nijkajki.

Teipaj nijtlajtlanij: ¿huan nopa tlakuali tlan kionalikaj o enchiladas nopa cococ o san tlen sankuali? Nopa tlen kionalikiliaj nopa señoraj tlen mokokoa ya axmas kokok kichiuah, kena sekin kionalikaj kokok sampampa nopa kikuasej tlen itstokej ikaltipaj inijuantij ma kikuakaj. Uajka na nijnankilij: aj uajka uelij kikuaj nojkia tlen itstokej. Teipaj ya nechnankilia: aja tlen itstokej nojkia kikuaj nopa axkanaj san aui kikua, nopa nochi kikuasej tlen itstokej pan kali, aja nopa kejnopa.

Kejne mokajki sanili ika tlakuali tlen kiuikiliaj toaui tlen konepixki, teipaj na nijtlajtlani: uan nopa konetsij itsipij uan nopa iplasentaj; ¿kenijki, tlen kichiuliaj? Uan kijtoa ni aui: aj nopa motokaj, uan nopa nojkia moneki tijmokuitleluis tlan axkanaj kinpiya ixkanelimej, tlan kinpiya ixkanelimej uajka konetsij kalaki tsajtsi uan kemantsij no tijmokuitleluis nopa itsipij kemantsij neluaki uan kemaj pano nopa tlamantli ya kalaki tsajtsi kinkokoa, chichilti tikita kakaltik eli, nopa yeka tsajtsi. Kemaj pano nopa tlamantli neluaki itsipij uajka kitlaluiliaj aseyitej tlen ne tijkuaj, kiajaloaj uan ma yamania. Kemaj kitlajuilia uajka san axuajkaua uetsiya.

Teipaj nijtlajtlani sampa ni aui: uan nopa itsipij ¿ajkia kitoka? Ika ni kijtoa aui: nopa itsipij, nopa nojkia kitokasej tlan okichpil ne itsintlaj ne kuapuertaj kitokaj, uan tlan siupil ya ne nexkontsintlaj nopaya kitokaj. Aja nopa nexkontsintlaj pampa nopa siupil nopaya kitokaj ijxoik. Teipaj na nijtlajtlani; ¿kemajki pejkej kejnopa kichiua? Uan ya kijtoa: tlen kejnopa kichiua nopa uajkajkia, nopa tlen antes. Nopa uajkajkia tikita tlen namaj ayojkanaj kintokiliaj ininplasenta, namaj mokaua kaltepajtijketl. Kejni kijtoj ni aui.

Sampampa teipaj na nijtlajtlani: kemaj titeajaltia, ¿tlen mas tijtekiuia? Uan aui kijtoa: kemaj nitlatlaliaya ya yanopa san nauui ceraj, se sebo uan se teksistli kampa nitlachikuenij, kampa tikijlisej tijpakiliaj ipeste konetsij nopaya nijtlaliti nopa teksistli. Uan nopaya kampa nitlachikuenij nopa nijtlaliti yolojtl, nopa se kuekuetsij chichikili quitl. Nopa nopa chichikili youi itsontecoj, itemetl, ieltlapach, iikxi se ipilikxi yanopa kiijlisej yolohtli nopa san pedasitos uan yanopa no kontlaliaj kampa kitlachikueniaj ni siuatl.

Nojkia tijpikis seyok chichikili ni ya achi ueyi uan nopa no tijtlaliti kampa tijuika nopa yolojtl, nopaya no tijtlaliz nopa teksistli tijpitsinis keuak, no titlasenkauajya nopayo kejnopa tijchiuaj, ante miak tlamantli. Uan ni tlen titetlalanaj ni axtiparejos titekitij uelis. Aja, uan san yanopa tikinmakaj kemaj peuajya, san yanopa tikinmakaj nopa apasotl kese seyok tlamantli axkanaj. Nopa siupajtl kiijiayaj no, no kinmakayayaj, nopa chan Agustin kinamakayayaj namaj ayojkanaj kinamakaj. Kena kuaj na asta namaj kejnopa nitekiti, san kena ayojkanaj nikintlachikuenia.

3.6. Kemaj se siuatl axueli konepiya, “Kampa moconetlalia”

Nikaj pan ni tlaxelolistli nisanilos ika kemaj se siuatl tlaajsitok uan axkanaj ueli konepiya. Ika ni tlamantli na nisanilki uaya tetlalanketl tlen tecomate María Antonia Frnacisca Rosa, uan tisanilkej ika ni kualantli tlen pano se siuatl tlen tlaajsitok uan axkipiya ikonej. Uajka na nikaj nijtlajtlani; kejne ya tlen kichiua kemaj se aui axueli mokonepiya; uan ya kijtoa: aj kampa mokonetlalia, nopa kemelaua axkuali eltoz yeka axueli tijpiya mokonej uan nopa moneki se ma mitstejtemoui, ma kimachili kani, kenijki eltok kampa se kiajsitij mitskokos, nopa nijtejtemouis. Kejni kijtoa ni aui, sampampa teipaj na nijtlajtlani; ¿ta tlen pajtli tijmakayaya kemaj se siuatl axueli konepiya? Uan kijtoa ni aui: na axnitemakatok nopa kinijliay sekin kinekij konetlauisosej, yaka na axkanaj, axkemaj kitekiti ika nopa, kemelaua techajuasej pampa namaj tiregistradas, axonkisati uan ya tojuantij techtsakuasej. Ni moneki ma titekitikaj xitlauak. Na san nikinkuajkuajtlalia pan ininpansa tlen kenijki eltokej.

Teipaj ni tetlalanketl nechpouilij, ya kikuajtlalij se tlamachtijketl uan kijtoa: se maestra nikaj nijkuajkuajtlalij, ni aui mokauayaya chan Beto, uan ya kuali nijkuajkuajtlalij. Sampa seyok ueltaj ya kijtoa ya embarasada, uan ya kijtojki: san tinechtejtemouij uan namaj niembarasada, ni aui nojkia kiiytoayaya axkanaj motlachikueniaya mejmetstli. Nikaj kisejkuilia tetlalanketl uan kijtoa: ni aui ni kuali nijkuajkuajtlalij, kuali nitejtemouij, motlachikuenij isenyajka teipaj ayokmotlachikuenij, kemaj ualato uan kijtoa sampa ma nijkuajkuajtlali ya kipiyya sies meses koneuaj. Kijtojki ma nijtejtemoui pampa kemaya yanopa ikonej axkuali eltok yeka no moneki ma motejtemouijtinemi, uan ijkino kuali itstos asta kemaj kualtias.

3.7. Ome: Tetlalanketl María Josefa kiajaltitia konetsij

Pan ni tlaxelolistli nisanilos ika se tlaajaltitlistli tlen kemaj eua konetsij. Ni tlaajaltitlistli ni kichijki se aui tlen itokaj Claudia Santiago Francisco, ya ichaj Tiocuayo uan itokaj María Josefa Cruz Cruz. Uajka na nijtenkopintoyaya ni aui kemaj ayikanaj ejtoya ikonej pan metstli tlen Diciembre tlen xiuitl 2014. Sampampa na nikijli ni aui tlan uelis nikita kenijki kiajaltisej ikonej kemaj ejtosa, uan ni aui kiiijtojki kena axonkaj kualantli. Sampampa

kejnopa tlanki mosiajkaualistli tlen tlamachtistli uan ni aui axkanaj mokuajtlali pan tonatij tlen kiltoyaj tepajtianij. Uajka na sampa nimokuapki pan Zacatecas kampa nimomachtia uan nitekiti.

Sampampa kemaj na niitstoya Zacatecas, san axuajkajki nechilkij nopa aui mokuajtlalkia, sampampa nechilkej nojka itstok kaltepajtijketl uan axkimatij kemaj mokuapasej pampa ininkonej kentsij mokokoa. Uajka kemaj ni aui kiilkej kemanijki uelisa kiuika ikonej ichaj, inijuantij nechnojnotskej uan nechilkej. Ni aui mokuajtlalij pan chiuknau tonatij tlen enero tle 2015 pan Kaltepajtianij tlen Chicontepec. Uajka kemaj nechilkej na san nikonpojki kemaj ajsi nau tonatij, nopa nau tonatij uetsi pan sempouali uan eyi tonatij tlen enero. Uajka na niyajki sampa pan noaltepej, niajsito pan sempouali uan omej tlen enero ni tonatij ika tiotlak niyajki nijpaxaloto, nikaj nechuanayajki nonana. Kemaj tiajsitoj techselij aui itetaj, teipaj techpanoltij uaya isiuu uan ikonej.

Tipanokej, tijtlajpalkej ni aui uaya ikonej teipaj ni aui peujki techpouilia kenijki panok uaya ikoneuj uan itetaj pan kaltepajtijketl. Kijtoa kiitoyaj kuali mokuajtlalis uan axkanaj kitekisej, teipaj eli kitejkej; kitejkej pampa axkanaj uelkej kikuajtlaliaj teipajtianij ikonej. Kemaj ejki ikonej ya kena kuali ejki, sampampa ejki tlauei kokoxketik uan axkanaj kipiyya kuali ietika, uajka monejki ma mokuauakaj se kaxtoli tonatij tena uan teta, pampa ni konetsij mokajki pan se tepostli kampa kinkalakiaj konetsitsij kemaj nimaj euaj o kemaj axkanaj kiajxiliaj ininetika.

Nikaj ni aui Claudia nojka kijtoa kemaj itstoya pan kaltepajtianij uan kijtoa; kemaj ejki nopilkonej miak pilkonetsitsij mijkej. Uan kemaj na itstoya kalteno, niontlachiaya ika kaltik nikintayaya tepajtianij kiyualtokej se konetsij, kemaj kiitayaya kejnopa na tlauei nimotemajmatiaya pampa nimoiijliaya kiyualtokej nopilkonej, nimoyolijliaya kemelaua tlenya kipanojka nokonej. Kejnopa tipanokej nopa kaxtoli tonatij pan ne kaltepajtianij, tlen Chicontepec uan kemaj ajsik tonatij tiyasej pan topilaltepej Tiokuayo neltitlachixkej pampa tiyasejya uaya topilkonej.

Teipaj kisenkuilij saniloj ni aui ika kemaj itstoyaj Chicon uan kijtoa; kemaj tiitstoyaj ne tojuantij axkanaj tijnejneuiliayaj kemaniyki tikajaltisej tokonej, tlen tojuantij tijnekiayaj ya ma mokuajtlali tokonej uan teipaj tikitasej kemaniyki maltis konetsij. Nojkia Claudia kijtoa tlan kuali ejtoskia ika ietika ni maltijtoskia pan naui tonatij. Uajka tlen tojuantij tijchijkej kemaj techmakajkej pan kaltepajtianij uelisejya tijuikasej tokonej namaj kena panos naui tonatij uan tikajaltisej konetsij. Ni konetsij kiajaltijkej pan sempouali uan eyi tonatij tlen enero.

Teipaj kiijtoa ni aui; kemaj tiajsitoj pan pilaltepetsij pejki monemiliaj san achtoui tijmatiltitoj tetlalanketl Ma. Josefina kiijlitoj itstojka konetsij uan kemaj maltis. Nojkia kijtoa ni aui; noke ajsiyaya tonatij na axtlen nijchiuayaya, na uaya nokonej san nimotektoyaj pan tlapechtli, tiomej san timochiayaj timaltisej. Pan nopa naui tonatij maseualmej sijuamej tlen nopa pilaltepetsij ualouij nechhualtlamakaj. Ni auimej kionalikaj chiltlaxkali sampampa ni tlaxkali san ixmelaktik axkanaj tlakuelpacholi. Uan ni aui kijtoa: tlaxkali tlen kionalikaj ni kichiluiaj ika etl, tomatlatsoyontli uan ika chiltlatsoyontli uan sekin kitlaluiliaj teksistli tlaixkintli pan aseyitej o tlapauaxtli. Kejnopa techpouilij ni aui tlen kipanok pan kaltepajtijketl uaj kemaj ahsito ichaj, teipaj nikillij ni aui na nikneki niitstos pan nopa tonatij kemaj kiajaltis ikonej, nijneki nikittas nochi tlamantli tlen kichijuas tetlalanketl. Ni aui tlen konejuajkej ya kiijtojki axonkaj kualantli ma niyaj tlan nijneki nikitass.

Uankinoj kemaj ajsik tonatij tiyajkej, nonana uaya na tiyajkej ichaj ni aui, yohuatsinko uelis pan chikueyi kauitl tiitstoyajya ichaj Claudia; nikaj techselijkej chanekej, techpanoltijkej uan sampa tijtlajpalotoj aui uaya ikonej; san axuajkaki ajsito nojkia tetlalanketl. Tetlalanketl ajsik pan chikueyi uan tlajko kauitl, ya kintlajpaloj chanejkej, tojuantij, teipaj yajki tlaixpaj uan mixmachiotij nikaj ya kitlalij omej kantelaj tlamimiloli ika amatl. Tlaixpaj eltoyajya eyij totiotsitsij, ome xochimantli, ce polato ika tlatiochiualatl, eltoya se botella ika achi tsopelatli.

Kemaj mokuapki ni aui uajka ya sampa technechkauij uan na nikijlij tlen nijneki nijchiuas uan nikijli; na nimomachtia uan nitlajkuilola ika tetlalanani inintekij, ika koneuaj

uan namaj nijneki niktas tlen kichiuas, kenijki kiajaltis konetsij, kenijki tlatlalis kanika tlatlalia, uan sekinok tlamantli tlen kichiuasej, ni aui kiiytojki; kena axonkaj kualantli, ta xijchiua, xijkixti nochi ixkopinkayotl tlen tijneki nopa kejnopaya tlan inmomachtiaj nopa inmotekij, axonkaj kualantli ta xijchiua.

Namaj nikaj nisanilos ika tlen pejki kichiuat tetlalanketl pan ni tonatij sempouali uan eyi. Uajka tetlalanketl tlajtlanki ma kimakaka chili, nochi chili tlen kitekiuis, noke ayikanaj kimakayayaj chili ni aui tlapitski tlalchi kampa eltok eyi tenamastli uan nopaya kimanki se piltinajtsij ika atl. Kemaj kimakakej chili uajka yaya pejki kinyolkixtia. Teipaj yolik ajsitiajkej sekin toauimej, tlen youiayaj kontlamakaj niaui tlen konepixki, pan ni tlasentilistli axkanaj onkaj se tlapoualistli tlen keski maseualmej uelij ajsij, uan ni ajsi kemaj inijuantij moajxiliaj, pampa tlaajaltilistli tlen konetsij ni mouika semiluitl pampa monemiliaj. Nojkia auimej tlen ajsitioyayaj kiukayaya tlaxkali uan ika yanopa motlamakatiakej no tonatij. Uajka kemaj ajsi se aui kintlajpoloa nochi tlen itstokejya, uan kejnopa tekichijtiouijya, sekin tlipitsaj uajkapaj uan kimanayayaj kafej pampa ni tonatij tlaseseayayaya aun kinekiyaya se tlamantli totonik. Se aui tlachpanki kaltik, se o omej tlapajpajkej, se tlapajki kalteno, sekin atlakuitoj apan pampa ni aui axkipiyaya atl uan kejni moxexxeluilij tekittl.

Teipan kemaj tetlalanketl kimajtoyaya eltojka tlikoli ni aui kiipli tlakatl chanej ma kiuallikili tlikoli, ni tlakatl kiukak ipopochko uan kitlaluilij tlikoli teipaj kiukili tetlalanketl. Kemaj ni tlakatl kiukajka popochkomittl yaya kitlaluilij kopali uan pejki popoka. Teipaj monechkauit tetlalanketl uan ya kitlati se kantelaj teipaj tlanauatij ma kitlalika se kuasiya tlaixpanteno uan kinotski aui uaya ikonej, uan moseuijkej. Nikaj tetlalanketl kinkamauij totlotsitsij tlen itstokej tlaixpaj uan kinijlij; nikaj ninechkamauia pan ni tonatij sempouali uan eyi tonatij tlen enero pampa namaj nikaj itstok se inmokonej tlen inkititlantokej pan ni tlali, uan namaj tikajaltisej, tijseseyilisej pampa nojka totonik. Nimechtlaskamatilia ika ni inmokonej pampa nochi kuali kiski, kuali ejki aui Claudia Santiago Francisco ikonej, uan namaj inkitlaliaj nomako ma nijseseyili, tlaskamati tonana, totata.

Ixkopikayotl chikuase: Ken kiochpanaj konetsij.

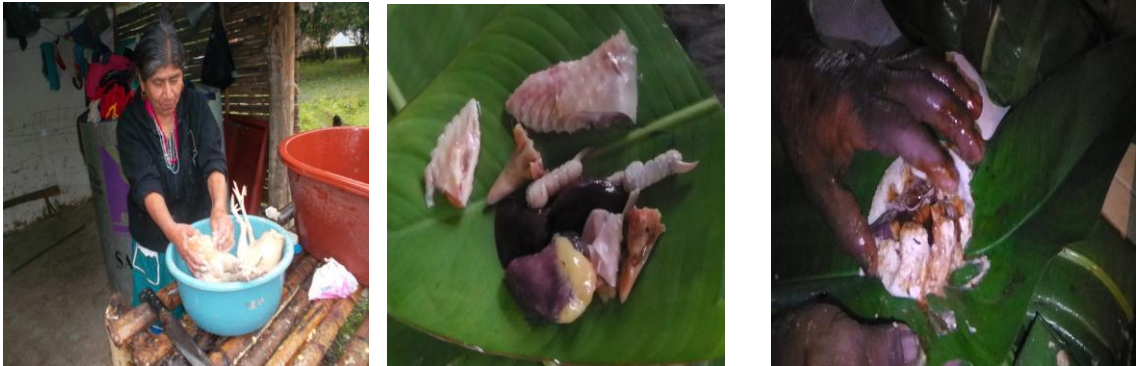
Kampa nijkuik: Na nikixkopinki.

Achtohui tetlalanketl kinijlia totiotsitsij tlen kichiuas uan tlapopochuia, kemaj tlami sampa kitlalia tlaixpaj. Teipaj tetlalanketl kikuis omej kantelaj yankuik, ni katelaj kipanoltia pan popochkomitl uan teipaj ika kinuentia; kemaj kinuentia ni san kipanoltia kantelaj pan siuatl uan ikonej itlakayo, kipanoltia seome ueltaj uan kejnopa tlami ika kantelaj, ni no youi tlaixpaj. Teipaj tetlalanketl tlanauatia na kimakakaj nopa kuapelech uan no siuapiyo tlen kinitskitokej, ni piyomej nojkia kinpanoltia pan popochkomitl, teipaj ika kinuentiaj, kinpanoltiaj se ome o eyi ueltaj pan inintlakayo, teipan tetlalanketl kinkechtetsiloa, kinmiktia nopaya tlaixpanteno. Seyok tlamantli tlen ika kinuentiaj ya se teksistli uan no ijki kichiua, teipaj kitlatlalia tlaixpaj.

Namaj kena mijkejya piyomej tetlalanketl kinuika kampa kimantejki atl pan tlitl, nikaj kikalakia se piyo pan totonikatl uan teipaj seyok. Kemaj kintotonikauijkejya piyomej niaui kintlali pan se chikiuitl teipaj pejki kinuiuitla ya uaya seyok aui. Noke inijuantij tlauiuitlayayaj, omej auimej kisiloyayaj pitsonakatl tlen nojkia kipikisej. Pan nopa tlatoktsij nojkia kitejtekiayaj nejpali, ni nejpali kitejtekiyaya aui tlen koneuaj ikonej tlen uextijka uan itona. Ni piltelpokatsij san kiilkej kenijki ma kitejtektij uan itonana ya kena kimati kenij mochiua. Nopa telpokatl itata ya kitejteki kuaxilotl uan chacha, ya nojkia kimati kenijki mochiua. Ika nochi mosiloj chikuase nejpali, ome kuaxilotl, uan eyi chacha kemaj tlamij kitejteki kitekiliaj se naui kobetaj atl tlen kikuitoj siuamej apaj, ni atl moneki yankuik tikijlisej tlen amelko. Kejnopa kikauaj se tlajkotona uelis se naui o makuili kauitl pampa kinekij ma kimaua, ma alauia uan ni kitekiuisej ika tiotlak. Ni botej ika nochi nopa tlamantli tlen kitejtekilkej uan ika atl ni kimanana tlaixpanteno uan teipaj nochi

nomaseualpoyouaj tlen itstokej ika mokxipakasej uan mixamisej, kese nojkia moseseuilisej.

Ixkopinkayotl chikome: Tetlalanketl kipajpaka, kisiloa piyo uan kipiki yolojtli.

Kampa nijkuik: Na nikixkopinki

Noke nopa sekin tekichiuaj, tetlalanketl kinpajpaka piyomej, nikaj kitekiuia se tekomitl ueyi kampa kakiuiaj omej piyomej, nojkia kimakaj se kochiyo o machetej, se o ome majtsoli tixtli tlen ika itoxomilia piyo itlakayo, kitekilia atl ni kese kiuajuatania teipaj kinakixtia uan kintlalia pan se chikiuitl. Uajka ni tetlalanketl ya nokaua katenoj kitejteki, kisiloa no piyo uan kikixtia tlen kitekiuis. Ni aui kemaj kisilkia ni omej piyomej ya kinkixtilij ininyolo, achi inineltlapach, achi ininmetsnakayo, inineltlapal iyakauijtso, ininten Chopich, uan achi ininixcopil tlen tlatlajko.

Noke tetlalanketl kinpajpakayaya piyomej uan kinsilouayaya, siuamej tlen itstoyaj kaltik injuantij tlapikiyayaj, kipikiyayaj pitsonakatl tlen kisilkej. Ni siuamej tekiuijkej chili tlen tetlalanketl kiyokixtij uan kimanki, teipan siuamej san konmolkej. Nojkia kitekiuajkej tixtli tlapoyeltli uan pajpatla sampampa ni pajpatla axkanaj tlapantepotsejtli, pampa kiijtoa axkanaj kuali. Sampampa na nijneki nijmati kenke axkanaj kuali uajka nijtlajtlanij tetlalanketl uan ya kijtoa axkuali kipantepotseuasej pajpatla tlaxke nopa konetsij kemaj moskatis ni tekuas, nopa yeka axkuali. Uan kejni tlapiki siuamej kaltik.

Teipaj kemaj tetlalanketl kalakito ya konpijki san tlen piyo, pampa kitl ya san konkimiloo. Ni aui kichiuaj omej chichikili tlen uejueyi, kese yajmaxtli, uan nopa tlen

ajachi kikixtij tlen omej piyomej ni kixeloj uan kichijki ome pichichikiltsitsij, sampampa ni kineskayotij pampa kitekiuis kemaj tlatlalis kampa moneki. Ujaka kemaj ni aui tlami kipiki tlen ya, yajaya kichachapaltema chichikili. Nochi ne chichikili moijilpi ika ikso. Uajka aui kipejpechij nopa tinaj ika kuaxilopajpatla tlen yaya kitlikuetoj; kitlikuetoj pampa axkineki ma pojposteki uan kemaj tlanki kitema kikuik seyoj kuaxilopajpatla tlen ika tlaixtsajki. Kejnopa kimanaj tina ika chichikili pan tenamastli uan kitojtokiaj. Noke iki chichikili toauimej tlaijikuenaiaj, tlaxpanaj o tlapajpakaj.

Uajka kemaj elkia tiotlak uelis se makuili kauitl iksik chichikili uan kitepexohuijkej tina, teipaj tetlalanketl pejki kikixtia chichikili uan kitenki pan se tlapalchikiuitl, pan se uitsmekchikiuitl, uan pan ome tekomitl kentsij uejueyi. Nopa naui tlamantli kitlalkej tlaixhitlaixpanteno uan nojkia kitlatijkej se kantela, tlaixpaj kitlalkej ome polato ika chichikili uan ome yolojtli san pan pajpatla. Kejni tlanechkauiltij tetlalanketl tlaixpaj uan tlaixpanteno, sampampa tlalchi inakastla kampa kochi toai uaya ikonej, nikaj kitlatij se sera uan kitlalij se teksistli.

Kemaj tlatlalkia tetlalanketl namaj ya moketsaya tlaixpanteno uan sampa peua kinkamauia totiotsitsij. Nikaj aui tlanauatia na kiualikilikaj tlikoli, ma kipatilikaj tlen kipiya ipopochkoj. Uan tetlalanketl mixmachiotia uan kijtoa; ay madre mia, ay tonana inmojuantij inkititlantokej ni inmokonej namaj pan sepouali uan eyi tonatij tlen enero, nikaj timitsmaktiliaj ni ofrentaj, nimolus mitsmaktilia nimokonej itokaj Minerva de la Cruz Santiago, ni se angelita, nikaj kipresntarojki ni molus, se ivelaj, nikaj kitlaltok se kuali sakauili.

Ni tetlalanketl kisenkuilia motiochiua, ya titlayouilkej ni tonatij namaj ta tijkajtekia ni mokonej pan ni tlali, kuali tijselisej, titlachamanaltisej kuali uan ma youi mokxipantsij. Ay tonana María, totata Jesús xijtlali se momajtsij pan ne pobre angelita, tijmakas ichikaualis, tijmakas inemilis, tijmakas itlakualis, tijmakas larga vida. Nojkia tijmakas salud, axkanaj nopa tsajtsitos, axkanaj nopa chokatos kampa ejki ne Chicon pan nopa hospital, kiatenderoj doctor, nopa enfermera, ya kipajpajtij, kiajaltij, kitlalankej uikalotl nopa ne mokajki, mokajki iplasenta ay Dios amo nopa tsajtsitos, amo nopa chokatos

namaj nikaj moxilaua namaj dia viernes pan ni veintitrés de enero año dos mil quince mitsmaktilij molus, mitsmaktilij movelaj tonana la virgen María Santísima uan totata san José, totata Jesús tijmakas iiskaltilis pobre angelita Minerva de la Cruz Santiago.

Ay dios tonana nochi dios ta tijkajteki pan ni mundo, pan ni tlaltepaktli para tleiskaltisej, tlachamanaltisej ken Claudia Santiago Francisco tijmakak ichamanka, tijmakak ichopilo para tlaiskaltis, para tlachamanaltis, youi mokxipantsi, monaualtis, kipiya o axkipiya ya nikaj kitemos se motlauil, kitemos se moalavansa tlapiltsij tlen ika tetlamakas se kual gallo, se kual siuapiyo tlen kimakas uersaj, tlen ika tetlama ni pobre angelita Minerva de la Cruz Santiago.

Ay Dios nikaj moajaltis, nikaj moseselis ika se kual nejpaltl, nochi ta tijkajteki pan ni mundo tonana, mokoneuaj youij mokxipantsij, monaualtij uan yeka mokoneuaj namaj motlaskamatiliaj motlajsojkonej Claudia Santiago Francisco nikaj ya noseuij, inkitlapojkej inmomaj, para dios ya mokuajtlalij, inkipaleuijkej inkiyekankej. Ay dios ya mokuajtlali pan nopa Chicontepec, kampa tlafierojchijki, kampa tlaxokyanij, kampa tlatsajki, tiasej iikxipantsij. Totata tlaltepaktli tijtlajpalosej nopa axkanaj tijtsajtsiltijtos, pampa nopa mokajki iukalo, mokajki iplasentaj. Ay inijuantij kimatij kanij kikajkej ken doctores nojkia tikinkajki, nojkia tikintlapejpenij, mokoneuaj inijuantij kitlalankej nopa tekiltl, ay dios uan yeka nikaj ika timitsmakaj kuentaj.

Asta pan atl titetlajpalosej, pan atl titetlajpalosej apiyanij, achinejkej, atlamokuitlauianij, axinolaj, acristianoj nopeka tikintlajpalosej pan namaj ni tonatij viernes, pan ni veintitrés tlen enero año dos mil quince. Tikintlajpalosej achanejkej, amokuitlauianij, axinolaj, acristianoj pampa mostla uiptla ni kipakilisej se petstetl, se iyoyoj, yeka amo nopeka kitsajtsilisej, amo nopeka kichoktijtosej, ni yeka nojkia tijkintlajpalosej. Kejni kinkamauia tetlalanketl totiotsitsij, sampampa kemaj tlajtlatojtij ni tlapopochuijtij, nochipa tlapopochuijtij, teipaj kichiua se rosario. Noke aui kichihuayaya rosario nopa sekin auimej moseuijtoyaj kajkaltech.

Teipaj tetlalanketl yajki kampa situatl kochi uaya ikonej, kampa achtoui kitlali se kantela uan se teksistli. Namaj nikaj kiuka popochkomitl uan se chichikili, nikaj kitlapanki nopa chichikili uan tlapopochuij. Teipaj tetlalanketl yajkui tlaixpaj uan kikuito se chichik tlen kitejki kentsi tlalchi, nikaj kitejki naui kanajya, kese ome ika itsontlaj uan ome iikxitlaj kemaj tlami sampa tlapopochuia. Teipaj kikui teksistli tlen kitlalij achtoui, kipitsinki uan kitlalij nojkia ajachi kampa tejki chichi, sampa naui kanajya. Kemaj ni aui tlatlaliaya tlalchi ni kese kitlamaka tlali ni kese kampa uetsiko konetsij; nikaj sampa kinkamauia totiotsij tetlalanketl uan kiijtoa se kentsi sanili tlen kiijtoj kemaj mixmachiotij tlaixpaj. Kemaj tlami mixmachiotia, tlatennamiki naui kanajya, teipaj kiuka ipopochko uan boteya tlen chichi, nopaseki kenopa mokaua tlalchi; kantelaj mokaua tlatlatok. Sampampa tetlalanketl mokuapa uan kiuka se tekomitl ika nejpatalatl uan kiteka naui kanajya, nojkia kiasejseluia tlen kitlalij nopaya tlalchi. Keni tlatlalij ni aui tlalchi.

Namaj nikaj kiijtos kenijki kiajaltijkej konetsij, ni tonatij tlaseseayaya uajka ni aui tlajtlanki atl totonik tlen ika kimanelosej nejpatalatl uan axkanaj elis nelsesek tlen ika kiajaltisej konetsij. Nojkia tlajtlani se kuasiyay sankuali, tlen axkanaj tlauej uajkapantik. Nochi tlamantli tlen kitekiuis kiukiliaj tlaixpanteno pampa ne kiajaltisej konetsij, totiotsitsij ininixpaj. Ni aui mokixtilij iuarachij uan tlajtlanki se yoyomitl tlen ika kiuatsajsej konetsij. Teipaj tetlalanketl yajki kikuito konetsij uan pejki kitlaixtilia konetsij, sampampa nikaj no monechkauij se aui tlen konetsij elis itokaj ya kiukak se pestetl uan kitlalij pan uapali teipaj ya kipaleuij kitlakixtilkej konetsij. Yoyomitl tlen kikixtijtiouiaya kitlaliaya pan uapali. Teipaj tetlalanketl kikui pestetl tlen kiukak tetokaj uan ika kitlajkokimiloj. Tetlalanketl mokuajtlalij ika kenijki peuas kiajaltia konetsij, ni aui kentsij mometspepesoj, kitejki konetsij pan imaj arrebes kitlalij itsontekon, uan kejnopa pejki kitsompaka, uaktsa tetokaj kikixtij se xapoj yankuik tlen ika kiajaltijkej konetsij. Kemaj konetsij kiajaltiaayaj ni tsajtsiaya chikauak.

Noke kiajaltiaayaj konetsij tenana uan tetokaj itstoyaj tetlalanketl iika pampa kemelaua monekis se tlamantli. Uajka kemaj aui tlanki kitsompaka konetsij ni tlajtlanki seyok pestetl ika kitsompijki. Teipaj tetlalanketl kikuapki konetsij uan pejki kiajaltia itlajkoyaj ika iikxi tlen poliuiaya. Kejnopa kixapojuijkej uan kiakixtijkej konetsij. Kemaj ni

auí tlanki kiakixtia konetsi ya san konixmelajki pestetl tlen ika kikumiltoya uan ika kiuatski. Teipaj tetlalanketl kinotski tetokaj uan ma kinaua itokaj maltijkia, tenana kinechkauia tetokaj uan ikonej nikaj kimaka seyok pestetl tlen ika kikumilo, nikaj tetlalanketl no motsaya.

Teipaj tetlalanketl uaya tetokaj youij kampa kochij, nikaj tetlalanketl kiyoyontia nopa konetsij uan inana moketsa ininikaj. Teipaj tetlalanketl kieuá konetsij uan kiuikaj tlaixpaj kampa nojka tlaítlajtoa uan kijoá; pobre angelita inmojuantij inquimajkajkej, Claudia inkimakakej ichopilo ma tlaískalti nikaj mokxipantsij. Ay dios Minerva de la Cruz Santiago ya mitsmaktilij moseraj pan ni tonatij vintitres de enero del 2015. Ay Dios ave Maria Santisima, en el nombre del padre del hijo y del espíritu santo, amen. Kemaj ni auí tlamí motiochiua teipaj tlatennamiki uan kiixmachiotioj konetsij uan tlatennamijki tlen konetsij.

Uajka tetlalanketl kinotsa tetokaj uan kimaka konetsij, teipaj tetlalanketl kinijlia tetatajuan, tetokaj uan teueuej motlaskamatilikaj namaj inijuantij; tetata kijoá, tlaskamati tokomalej, tlakamatij intechnankilkej kese namaj tiitokaj nopa siuapil. Kemaj tetata motlaskamatilia ni kintlajpaloa tlen namaj ikomalej uan ikompalej. Teipaj tetata kinijlia; ne eltok se piltlaxkatsij, se refrescojtsij xijtlalanakaj. Teipaj tetlalanketl kijoá: miak o axmiak sikiera se itechpouijtsij. Nikaj tenana axkanaj tlen kiijtoj san kintlajpaloj ikopalejuaj. Kejni moxitlajkej o mosenkajkej kaltik.

Teipaj tetlalanketl uan kintoa: namaj nechpoloa tlen pan atl, elis nopaya nikaj kampa nitlachikuenij ¿axkej? Una kinankilij tenana; aja kena nopaya ne. Teipaj tetlalanketl kiijli tenana; ximonemilikaj ika mopolatojuaj tlen pan inmotlamakasej. Kejnopa kiiltejkej ni auí. Noke tetlalanketl mokuijkui uan yas tlatlaliti kalteno kampa kitlachikuenij ni auí. Tetlalanketl kikuik tlaixpaj nopase chichikili tlen yolojtlí, se teksistli uan chichik tlen mokajtok. Uan kejnopa youi kaltenoj.

Ni tonatij tlaauetsiyaya uan kejnopa tlatlalito ni auí kalteno. Ni auí pejki tlatlalia nechka axoxpaj, achtoui kitlalij nopa, pajpatla ika yolotl uan kitlapanki. Teipaj kipitsinij

teksistli uan kitlalij naui kanajya, ome ika uajkapa uan omej ika tlalchi. Nojkia kikuik chichik uan no kitejki naui kanajya. Seyoj tlamantli tlen kichijki ni aui ya kikuik bolsaj kampa kitentoyaj piyoiujitl uan kikuik se ome majtsoli uan ni nojkia kitenki nopa naui kanajya, uan kejni komaua kalteno. Teipaj mokuapa kaltik uan nikaj san motlamakaj, kinmajmakakej se keski chichili uan momakauaj, kejne se uan se mokuapa ichaj. Kejni tlami tlaajaltia, tlatlalia tetlalanketl pan ni tonatij vientitres de enero del 2015.

Ni kampeka, tlaajaltistli tlen nikitak uan ika tlen nijpojtok nikita kena mopatlatok pampa axkanaj mochiua ken uajkajkia kichiuayayaj namaj ika nochi tlamantli tlamachtistli tlen kikalankitokej pan miakej kaltlamachtilyaj tlen tlamantli ualaj pan España ni ya kichijtok, ya pejtok kipatlatij tetlalanketl inintekij, uan ma kiilkauakaj nochi tlamantli tlen kuali kichiua tetlalanketl itekij uan ininmaseuallajlamijkayo.

Uajka ika ni omej auimej tetlalanani tlen pan pilaltepetsitsij Tecomate uan Tiocuayo pejkej tekij nehnechka xiuitl sampampa se tonatij na uelki nisaniloa ininuaya; uaya María Antonia Francisca Rosa uan uaya María Josefa Cruz Cruz. Uaya josefina ya axkanaj nijpiya tlajtlanistli pampa ya nikitak se itekij tlen kichijki kemaj kiajaltij konetsi tlen eltok pan piltlaxelolistsij tlen ome tetlalanketl. Tlen uaya nisanilki ya María Antonia Francisca Rosa tisanilkej ik kenijki pejki itekij, ika tlen panok inemilis ika itekij tlen tetlalanketl.

Yeka nikaj echkapaj nijtlalia sekin tlajtlanistli tlen kistiajki kemaj uaya nisanilki uaya María Antonia Francisca Rosa tetlalanketl tlen Tecomate;

1. ¿kenijki itokaj?
2. ¿Kenijki ta tijmatki, kenijki tipejki titekiti ika titetlalanketl?
3. ¿kenke apasotl?
4. ¿kenke san tlalchi?
5. ¿nopa kenijki?
6. ¿keskij kinkixiltok inintekyo?
7. ¿uan nopa teksistli tlen tijmaka nopa kenijki, nopa san teksistli o ika seyok tlamantli?

8. ¿keski tonatij tijtlachikuenia nopa aui tlen konepixkij o kenijki tijchiua?
9. ¿uan nopa tajaya titlatlalia?
10. ¿ta tlen tijchiua, tijtlatia veladora, timomaijtoa o axkanaj?
11. ¿nojka inmomatlaliaj titiotsitsij ininmako o itstokej sekinokej totsitsitsij?
12. ¿kenijki tikita nojka mochiua seja o mopatlajka?
13. ¿uajka ta ayojkana tikinsenkaua, namaj san tikinkuajkuajtlalia?
14. ¿tlen kichiuaj?
15. ¿uajka axmoneki san enchiladas?
16. ¿huan nopa tlakuali tlan kionalikaj o enchiladas nopa cococ o san tlen sankuali?
17. ¿kenijki, tlen kichiuiiaj?
18. ¿ajkia kitoka?
19. ¿kemajki pejkej kejnopa kichiuaj?
20. ¿tlen mas tijtekiuia?
21. ¿ta tlen pajtli tijmakayaya kemaj se siuatl axueli konepiya?

Kejni nijsakua ni tlaxelolistli tlen eyi ika tenkopinalistli tlen maseualmej mokuajtlalkej tetlalanketl imako uan ika tekij tlen tetlalanani tlen namaj tlen kenijki eltok inintekij, tlen nojka kichiuaj, tlen ayojkanaj, ika tlen moxinepaloa tonemilis kemaj tieuaj, kenke uan kenijki kiitaj nochi tlamantli kampeka uan sekinok tlamantli tlen kinyaualoa.

Tlaxelolistli nauí

4.1. Tlasejatlalili uan tlasenkixtili tlen toaumej tlen mokuajtlalkej pan ejeliuis xiuitl

Pan ni tlaxelolistli nijsenkatlalis ika sekin auimej tlen sekin pilaltepetsij tlen Chicontepec, kemaj mokuajtlalijkej uajkajkia ken Catalina Osorio Hernández, mokuajtlalij pan 1958; Ma. Antonia de la Cruz De la Cruz, mokuajtlalij pan 1969, uan Claudia Santiago Francisco, mokuajtlalij pan 2015. Nikaj nikitás kenijki mokuajtlaltialajtokej uan keniki mokuajtlaliaj namaj, nikitás kenijki mopatlatok asta namaj. Nikaj pan ni tlasenja tlalili onkas sekin tlamantli ken tlajtlanilistli tlen axkanaj seja elis pampa ni mochijki se sanilistli, tlajtlanilistli kistiajki iselti. Kemelaua sekin tlanakilistli elis seja o axseja pampa kejne ken pano xiuitl ni nojkia mopatlalij, uelis kimatij o axkimatij.

4.2. Tlasejatlalili se: Catalina Osorio uaya Ma. Antonia de la Cruz de la Cruz

Tlen axtoui nijkijtos ya aui Catalina Osorio uaya Ma. Antonia de la Cruz de la Cruz, auimej tlen mokuajtlalijkej pan majtlaktli uan se xiuitl uajuajka. Mejkatsa pan ejeliuis xiuitl inijuantij mokuajtlalkej imako tetlalanani. Seyok tlamantli tlen noja seja mochijki ya kemaj mokuajtlalijkej inintetaj nopaya itstoya ya kippaleuij. Nojkia kiiytokej ni auimej nochi ininkoneuaj tlen kinpixkej ejkej tetlalanketl imako. Teipaj aui Ma. Antonia kijtoa konemej axkuali ma kimauiso se aui kemaj konepiya pampa axkanaj kuali uan aui Catalina Osorio ya axtlen kijtoa; sampampa na nijnejneuilia kemelaua nelnelia axkuali pampa nopa se konetl uan ayikimati nemilistli tlen se maseuali.

Seyok tlamantli tlen nikijtos axkanaj mopatlatok ya kejkemaniyki kipaxaloa se tetlalanketl, pampa inijuantij kinpaxaloayayaj mejmetstli, teipaj cajcaxtoli uan tlamij ika chijchikueyi tonatij. Pan ni ome sanilistli tlen ni auimej seja tlen kichiuaj kemaj ejkia se konetsij tetlalankej ya tlachikueniaj uan ya kiajaltia konetsij. Nojkia ininteixmatkaua kinpaxaloayayaj, kinuikiliaya chiltlaxli uan teksistli; sampampa ni tlaxkali seja axtlakuejkuelpacholi. Sampampa tlakualistli tlen axkuali ma kiukilikaj se aui tlen

onkonepiya ya teksistli tlapauaxtli ika ni tlamantli nikintlajtlanij ni omej auimej uan Catalina Osorio kijtoj axkimati, uan Ma. Antonia ya kiiyto, axkuali pampa nopa konetsi ipapa uan kemaj moskaltijtis ni peuas kisa ajachika se tlamantli kokotl pan imetsxelya tlen ya kitokaxmati teksiuistli.

Sekin tlamantli ni auimej kena kimatij seja tlen kimanextia kemaj se aui onkoneuaj uan kiukiliaj sekin axkanaj. Ken aui Catalina Osorio, ya axkimati tlen kimanextia tlan miak o axmiak kiukiliaj tlaxkali nopa aui ya san kijtoa kejnopaya kichijtiualtokej totatajuaj; uan aui Ma. Antonia kijtoa pampa uelis kimauas konetsij tlan siuatl kiukiliaj miak tlaxkali uajka ni konetsij kemaj moskaltis ni tlakuas miak ni yeka axkuali. Seyok tlamantli tlen axkuali ma kichiuilikaj konetsij ipapa ya ma kitotonikaj ipapa pampa kimauas, konetsij peuas lilichika imetstsalaj. Uajka se konetsij ni tlauei maluili ni axtlen uelij kichiuaj tlen moiijtojka pampa nochi ipanuetsij konetsij.

Ken kiiytojkej ni omej auimej inijuanti mokuajtlalkej imako tetlalanani, nojkia tetlalanketl kintlachikuenij, nojkia onkak se tlatlalistli tlaixpaj, mochiiki se kuekuetsij kampeka. Sampampa aui Catalina Osorio ya axkanaj kijtoj tlan tlatlchi kampa mokuajtlalij no tlatlalkej ken kijtoj Ma. Antonia. Ma. Antonia kijtoj tetlalanketl tlatlalij tlaixpaj, kampa tlatfierojchijki uan kampa tetlalanketl kitlachikuenij. Kejni nesi, nomaseualpoyouaj sekin axkanaj kimatij nochi tlen mochiua, kanij tlatlaliaj, kekke kichiuaj uan tlen kimanextia, sekin kichiuaj pampa kejnopa kiijtejtokej tototatajuaj. Uan seyok tlamantli tlen tetlalanketl kimakak Catalina Osorio ya apasotl uan ma kiaporaro kapiyas ikonej uan axkanaj uajkauas, sampampa Ma. Antonia kemaj mokuajtlalisaj ni axtlen kimakakej ma kionij, ya mokuajtlalij san ijkinoj, san xitlauak. Uajka nikaj axkanaj seja eli, uan ni axkanaj kiijtosneki moilkajkia, ni kemelaua noja mochiua.

Pan ni kampeka tlen kinchiuilkej ni auimej nikaj tlatlalkej ika chichikili uan tlen kitekiuijkej ya piyonakatl. Ni chichikili mochiua ika pajpatla sampampa ika ni tlamantli Catalina Osorio ya san kiiyto mochiua ika pajpatla kejnopaya ni axtlen kichiualiaj, sampampa Ma. Antonia kijtoj ni pajpatla ni axkanaj mopajtepotseua pampa axkanaj

kuali ni no kimaua konetsij tlan tijtlankechis pajpatla uajka mokonej peuas tekua, ijkinoj kichiuas nopa kitl pampa tijtlankechij ipajpatla nopa yeka axkuali.

Seyok tlamantli tlen seja mejkatsaj uajuajka xiuitl mokuajtlatkej ni auimej sekin tlamantli noja kichiuaj seja ken kitokaj xiktli, sampampa kampa kitokaj ya yanopa axkanaj seja eli pampa kemaj mokuajtlaliaya Catalina Osorio itetaj tlaxauayaya kampa kitlaliaj itsipij, tiepaj tetlalanketl kipitsinijteua se teksistli uan teipaj kitokaj se konekuaxilotl. Uan aui Ma. Antonia ya kijtoa ikoneuaj inijsipij kitokayayaj ne kuatsintlaj uan nikaj tetlalanketl kiuika iatl, teksistli uan nojkia kikaua yolojtli. Nikaj nesi axkanaj nochi seja kichiuaja mejkatsaj nejnechka pilaltepetsitsij. Seyok tlamantli tlen seja kichijkej ya kiajaltiaj konetsij sampampa Catalina kijtoa ya kitekiuij nejpali, chacha, kuaxilotl nopa eyi kitemilisej atl tlen ika kiajaltisej konetsij. Teipaj aui Ma. Antonia ya kitekiuij kuaxilotl, nejpali uan tsapotl yani kitlaluilij atl. Nikaj nojkia nesi axkanaj nochipa o axkanaj kitekiuiaj seja tlamantli ni kemelaua san tlen onkaj o san tlen inijuantij kiajsij.

Namaj nikaj nijkijtos ika tlan ni auimej kimatij seyok tlamantli itekij tetlalanketl, Catalina Osorio kijtoj tetlalanketl tlen na kiixmatki ya ichaj Tepoxteco uan kipiayaya ome tekitl, eliyaya tetlalanketl uan texouiuiketl. Aui Ma. Antonia tetlalanketl tlen na kiixmatki ya ichaj Tiocuayo uan ya eliyaya tetlalanketl uan kemaj tlakatisa konetsij ya no kichiuayaya se kuekuetsij tlakotontli kampa teuejtiaya veladora, nopa veladora kitlatiayaj kemaj kikonankia kuajkualolistli situatl. Ika ni omej auimej tlen kijtoa nesi sekin tetlalanani uelij kipiya sekin tekitl tlen axseja uaya seyok uan nojkia axmoneki elis seja pilaltepetsij euanij ni san moneki ma kimati kichihuas itekij.

Ni omej auimej kiitaj namaj ayojkanaj itstokej miyakej tetlalanani, inijuantij kijtoa namaj nochi mopatlatok pampa tetlalanani ayojkanaj kixitlauaj inintekitl ken uajkajkia. Namaj tetlalanani san kinkuajtlalia toauimej pan ininijti kemaj koneuaj pampa namaj ayojkanaj kisenkixtia inijtekij namaj nochi siuamej tlen koneuajkej uan ajsia tonatij ni kintitlanij Chicon pan ueyi klinika. Nojkia kijtoa namaj tlauej tlaijyouiaj pampa moneki yasej Chicon tlan kipiayaj tomij o axkanaj ni moneki yasej namaj axkanaj ken tojuantij timokuajtlatkej.

4.3. Tlasejatlalili ome: Ma. Antonia de la Cruz uan Claudia Santiago Francisco

Namaj nikaj nijsenjatllalis ika sanilistli tlen Ma. Antonia de la Cruz tlen mokuajtlalij pan 1969 uan Claudia Santiago Francisco tlen mokuajtlalis pan 2015. Nikaj onkaj ompouali uan chikuse xiuitl nikaj niktas tlen mopatlatiualtok uan tlen noja mochiua pan ni xiuitl 2015. Uajka ken kiiytoj Ma. Antonia ya ika nochi ikoneuaj mokuajtlalij imako tetlalanketl uan aui Claudia Santiago ya nojkia nochi tlen achtoui ikoneuaj mokuajtlaltok ika tetlalanani, sampampa namaj axkanaj nimokuajtlalis san kaltik pampa namaj kinotsaj Chicon. Se tlamantli tlen seja asta namaj tlen noja kichiuaj ya tlen kiitstinemij tetlalanketl mejmetstli, kajxaxtoli tonatij o chijchikueyi tonatij.

Ni omej auimej nochipa motlachikueniaya mejmetstli uan kejne kamaj koneuasej elisej ni axkanaj auijtikej. Sampampa nikaj onkak se tlamantli tlen axkanaj seja panokej o kichijkej; Ma. Antonia ya kemaj mokuajtlalisaj ni axtlen kimakakej ma kionij, ya mokuajtlalij san ijkinoj, san xitlauak. Sampampa aui Claudia Santiago ya kiiytoj kemaj mokuajtlalij ya kimakayayaj apatsotl uan teksistli tlen kichiuayaya ma axkanaj uajkaua konepiya. Kejni nesi nochi tisiuamej axkanaj seja uelij konepiyaj uan axkanaj seja momokuitlauia se situatl.

Kemaj se situatl koneuaj kiiytoj Claudia, ni onkaj sekin tlamantli kuatlajketl tlen axkuali ma kikua, ken chacha uan coco. Chacha axkuali pampa uelis kimaua ikonej, uelis kipiya ikuetlaxo ken chacha uan coco axkuali pampa tlan situatl koneuaj uajka ya axkanaj mokuajtlalis pan chiknaui mestli ni mokuajtlalis pan majtlaktli metstli pampa coco chikauia pampa nopa majtlaktli metstli, ya pan nopa kimauas mokonej.

Ni tlamantli tlen nijtlajtlani aui Claudia axkanaj nikintlajtlani nopa sekin auimej. Tlajtlanilistli tlen nijchiuilij tlen kichiu se situatl koneuaj uan kualo metstli, ni aui kiiytoj: kemaj kualo metstli situatl moneki motlaluilis se alfiler uan nopa axkemaj mokixtilis asta euas ikonej. Nopa alfiler kipaleuis ikonej ma axkanaj kikua metstli. Tlan se aui koneuaj,

kualo metstli uan axmotlaluilia alfiler ni san kimachilis kikokoa iijti uan nopa eltojka kipolojka ikonej, kejnopa pano tlan axmomokuitlauia nopa siuatl.

Seyok tlamantli tlen noja seja kichuaj ya tlen tlaajaltlistli tlen konetsijsij pampa Ma. Antonia ya kitlaluilij kuaxilotl, nejpali uan tsapotl uan aui Claudia kitlaluilij nejpali kuaxilotl, chacha uan tsapotl. Kijtoa Claudia ne tsa Ni ome auiuj axkanaj kitekiuijkej seja tlamantli pampa aui Ma. Antonia kipoloto tsapotl uan kijtoa Claudia ne tsapotl ne kuali pampa kichuia ma kuali moskati konetsij. Sampampa tlan atl kitlaluilkejya nejpali, chacha, uan nejpali nopa kichiuas pampa nochi nopa tlamantli kichuia ma alauia nopa atl tlen ika maltis konetsij.

Ni omej auimej seja tlen kichijkej kemaj mokuajtlalkej nopa naui tonatij kintlamakakej ininkalnechkauaj. Ika ni tlamantli Ma. Antonia kijtoa ya kemaj kitlamakayaya ya kiukiliayaj chiltlaxkali uan ni axkanaj tlakuelpacholi, ni san ixmelaktik pampa axkanaj kuali tlan kikuelpachosej. Axkanaj kuali ma kikuelpachokaj konetsij ipapa yon ma kitotonikaj pampa konetsij peuas lilichika imetsxelya. Sampampa aui Claudia kijtoa kemaj ya mokualtlaliaya nopa naui tonatij nojka kiuilikiliayaj chiltlaxkali, teksistli, chichikili, bokoles o etl, ya kiualmakatokej nochi tlamantli ken despensa o yoyomitl. Teipaj ni omej kiijtoa seja tlamantli tlen kenke axkuali ma kikuelpachokaj o kitotonisej konetsi ipapa.

Seyok tlamantli tlen kitekiuia ika maluili ya pajpatla tlen ika kipikij konetsij ichichikil, pampa ni pajpatla ni axkanaj kuali tlan kitlankechiaj, tlan kipantepotseuaj tlaxkej teipaj konetsi tekuas. Ni auimej kinajaltijkej ininkojkoneuaj, tetlalanketl tlatlalki kampa ya kimati, kejne kampa ejki konetsij uan kampa kitlachikuenijkej, ni ome kanajya kitlaliaj yolojtli, tlaixpaj ya kitlaliaj san catlia chichikili. Sampampa pano se tlamantli tlan axkanaj kixitlauaj ni tlaajaltlistli uan kiijtoj Ma. Antonia, ni tlaajaltlistli moneki ma mochiua pampa tlan axkanaj mochiuas uajka konetsij peuas kokoxketi, ni peuas mokokoa, teipaj kemaj kitlaxixkauisej ika se tlachixketl ya kinualijlisa inijuantij axkixitlajtokej, ni axkanaj inkitlamakatokej tlali, kampa uetsijko ni moneki yanopa xijchiuakaj uan ni konetsij ni kualtias. Na nikita kena moneki ma mochiua ni tlaajaltlistli

pampa ni kese ika kitlaskamatilisej tonana tlali pampa pan nopa achi tlali uetsiko se inijkonej tlen namaj inijuantij nomaseualpoyouaj kimokuitlauisej uan kiiskaltisej kuali. Tetlajmej tlen ixtlapankej ika ni maseuallajlamijkayotl ni moneki ma kixitlauakaj tlaxke ininkonej axkanaj kuali itstos. Kejni nijseja tlalia tlen kemaj mokuajtlalijkej ni auimej uan axkanaj nochi eli seja, sekin pampa axkiajxiliaj nochi tlamantli tlen moneki, sekin pampa axkimatij uan sekin pampa kipatlaiouijya.

4.4. Tlasejatlalili eyi: Catalina Osorio, Ma. Antonia de la Cruz de la Cruz uan Claudia Santiago Francisco

Namaj nikaj nisanilos, nijsenjatlalis ni eyij auimej pan se tonatij mokuajtlalkej imako tetlalanketl, ijkatsaj inijuantij mokuajtlalkej pan ejeliuis xiuitl yeka uelis sekin tlamantli axkanaj seja elis pampa mopatlajka. Uajka omej auimej ayojkana konepiya Catalina Osorio uan Ma. Antonia sampampa tlen kinpixkej ni elki imako tetlalanketl. Caludia Santiago ya noja tlaiskaltia uan namaj koneuaj yeka ya nojka konita tetlalanketl sampampa axkanaj mokuajtlalis imako pampa ya kititlanij Chicon pan klinika.

Ika ni eyij auimej seja tlen kejkemaniyki kipaxaloaj tetlalanketl asta namaj kejni kichiuj mejkatsa ayojkanaj konepiya tetlalanketl imako ni noja konitaj. Uaj kemaj ni auimej ajsiaya tonatij mokuajtlalisej kijtoa aui Catalina ya kimakakej se tasa apasotl tlen kichiua ma axkanaj uajkaua konepiyas, sampampa Ma. Antonia uan Claudia inijuantij axtlent kinmakakej ma kionikaj inijuantij san ikinon uan xitlauak.

Seyok tlamantli tlen seja panokej Catalina, Ma. Antonia uan Claudia ya tetlalanketl kintlachikuenij pan nopa naui tonatij ika ininkoneuaj tlen kinpixkej. Sampampa aui Claudia ya sampa koneua uan kemelaua axkanaj nimaj kitlachikuenisej. Ni eyij auimej kinajaltijkej ininkojkoneuaj uan kemaj kinajaltijkej kitekiuijkej naui tlamantli xiuitl tlen tlaseseiyilia ken; chacha, nejpali, kuaxilotl uan tsapotl. Sampampa sekin auimej axkanaj kitlaluiliaj tsapotl, pampa kijtoa san ika nopa eyi tlamantli kichiuas elis pajtli. Ika ni tlamantli aui Claudia kijtoa kenke kitlaluiliaj tsapotl, ne tsapotl kitlaluiliaj ne kichiua ma kuali moskalti konetl uan axkanaj san ma mokokojtinemi.

Teipaj kemaj mokuatlalijkej pan nopa naui tonatij ni auimej kintlamakayayaj, kinuikiliaya miak tlamantli tlakualistli ken; chiltlaxkali, teksistli tlaixkintli pan komali o tlapauaxtli. Nochi ni tlen kiuikilia se aui ni moneki ika miak maluilistli pampa tlan kiuikasej ika tlamantli tlen axkuali ni kimauas konetsij. Ni eyij auimej kinuikiltokej chiltlaxkali san patlauak pampa axkanaj kuali tlakuelpacholi, ni uelis kimaua konetsi kijtoa Ma. Antonia uan Claudia konetsij peuas lilichika imetsxelya. Nojkia kichiua ma lilichika tlan kitotonisej konetsij ipapa o tlan kiuikiliaj teksistli tlapauaxtli pampa yanopa kichiua ma kisa teksiuistli. Nochi tlamantli tlen axkanaj kiuelita konetsij moneki axkanaj ma mochiua o ma mouika uan ijkinoy kuali moskaltis konetsij. Nojkia ni tlaxkali axkanaj kiuikiliaj miak, ni kiuikiliaj san se chikuase, pampa kijtoa aui Ma. Antonia uan Claudia tlan konetl kiuikilisej miak tlaxkali uajka ni konetl miak tlakuas.

Ni eyij auimej tlatlaltokej eyi kanajya kemaj kinpixkej ininkoneuaj, tetlalanketl tlatlalij tlaixpaj, kampa tlafierojchijki uan kampa tetlalanketl kitlachikuenij. Pan ni tonatij tetlamakaj ika chichikili tlen kichiuj ika pitsonakatl uan piyonakatl. Nikaj tetlalanketl ya kikixtia iajachi piyo inakayo tlen elis yolojtl. Ika ni tlamantli tlen yolojtl san Ma. Antonia kiijtoki tlen kitlalulij nopa yolojtl uan kijtoa; nopa kiuika achi piyo ieltlapach, imets, iitsti, iyolo, ieltlapal uan tenchopich, sampampa na nijkuamachili ni eli kese chichikili ueyi.

Yeka kemaj tlapikij, kemaj kichiuj chichikili nopa yolojtl ni moneki ma mochiua ika miak maluilistli pampa kijtoa Ma. Antonia uaya Claudia nopa pajpatla axkanaj motekiua ken kemaj se tlapiki ken pan 2 de noviembre, pajpatla tlen motekiua kemaj maltia konetsij ni axkanaj kuali ma kitlankechikaj, axkanaj kuali ma kipajtepotseuakaj pampa kimauas konetsij uelis tekuas.

Seyok tlamantli tlen ni auimej kichijkej seja ya kemaj konetsij uetsij itsipij pampa no itsipij kitokaj. Seja kitokaj sampampa axkanaj seja kanajya pampa Ma. Antonia kijtoa ikoneuaj inijsipij kitokayayaj ne kuatsintlaj uan nikaj tetlalanketl kiuika iatl, teksistli uan nojkia kikaua yolojtl. Pampa Catalina uaya Claudia san kiijtojkej kitokaj kaltenoj o tlanempaj, sampampa nochi tlen mochiua pan nopa tonatij ni nochi kipiya tlen kiijtosneki san axkanaj kimatij nochi tlen kimanextia. Nomaseualpoyouaj sekin axkanaj kimatij

nochi tlen mochiua, kanij tlatlaliaj, kenke kichiuaj uan tlen kimanextia, sekin kichiuaj pampa kejnopa kiniltejtokej tototatajuaj.

Ni auimej kiijtokej tetlalanketl nojkia momaijtoa se tlatoktsij tlaixpaj kemaj kipaleuisa se aui konepiyas, ni no kipojpoa se teksistli ika tlalchi uan kiuentia se kantelaj tlen kitlatia kemaj peuas tekitij. Sampampa kiijtoaj se tetlalanketl kipiya ome o eyi inintekij ken; tetlalanketl, texouiuijketl uan tekechmayouilijketl. Namaj tetlalanani inintekij ayojkanaj kisenkaua pampa axkanaj kinmakauaj pan ueyi kaltepajtijketl tlen Chicon uan namaj inijuanti eltokej registradas pan ne altepetl.

Seyok tlamantli tlen kiijtoa momaseualpoyouaj ya kemaj siuatl koneuaj uan kipiya ikonej inijuanti kiijtoa mokuajtalis ika ni na nikita uajka siuatl tlen koneuaj nesi kese mokokoa, kese kipiya se kokolistli uan kemaj kipiya ikonej ni mokuajtalis. Ni tlamantli tlen kenijki kitekiuiaj nomaseualpoyouaj axkanaj nijueliya pampa kemaj siuatl koneuaj ni axkanaj se kokolistli pampa ya kipiya se pilmasualtsij pan iijti tlen totiotsij kititlanijtok, sampampa kemaj kixitlauajya ni tekittl kenaj uelis miki tenaj o ikonej.

Ika nitlamantli tlen siuatl koneuaj na nikita seuatl ni kese tlali uan tlakatl ni tlen kipiya xinatl tlen teipaj kitlalia pan siuatl iijti uan teipaj moskaltia uan kisa pan chiknaui metstli uan ni kichiuaj se kuekuetsij kampeka kemaj ejkia konetsij. Yeka siuatl ne kese tlali pampa pan ya kitlaliaj pan nopa xinachtli uan ya kimachilia kenijki moskaltijti nopa xinachtli tlen ikonej, uan pan tlali kitlaliaj sintli tlen xinachtli tlen moskaltia pan tlali uan moskaltia uan kemaj moskaltijkia uan kipixkia itlajka ni kitsontekij. Sampampa kemaj kitokaj sintli ni kichiuaj se kampeka uan kemaj sintli kipiyya elottl ni no kichiuaj se kampeka. Ni tlamantli tlauei yejyektsij pampa totlakayo seja uaya tlali kampa tojuanti tiuetsij kemaj tieuaj uan titlakaj kemaj timoskaltiaj yaya tlali ya techtlamaka, yaya techchichitia noke tijpiya tonemilis. Sampampa kemaj timikijya yaya sampa techselia pampa techtokaj, uan ni nese techtokaj kese sintli sampampa tojuanti ayojkanaj timoskaltiaj, ayojkanaj tikisaj. Yeka pan tonemilis ni nochi moxinepaltok ika tlali, tlaneltokili uan sekin kampeka tlen kichiuayayaj o nojka kichiuaj sekin notekixpoyouaj.

4.5. Tlasejatlalili tlen tetlalanani

Namaj pan ni tlaxelolistli nisanilos, nijsejatlalis omej tetlalanani inintekij, kejne tlen kichiuaj kemaj kipaleuiayya siuatl tlen koneuaj, tlan seja kampaka kichiuaj uan sekinok tlamantli. Se tetlalanketl eua Tecomate Chicontepec uan itokaj: María Antonia Francisca Rosa uan pejki tekiti pan 1978. Seyok tetlalanketl eua Tiocuayo Chicontepec uan itokaj María Josefa Cruz Cruz, ya pejki tekiti ken tetlalanketl pan xiuitl 1987. Nikaj tikitaj nojkia onkaj miak xiuitl uan kemelaua mopatlatij tlen kenijki tekiti seyok. Uan mas pampa se aui san nijtenkopinki uan seyok nikitak kenijki tekiti.

Uajka ni omej tetlalanani kimatkej elisej tetlalanani san ika inintemik. Pan inintemik kijiltiouiayaj kenijki ma kichiuakaj. María Antonia ya kimatki itekij pan itemik, kiitak kenijki kitekiyaya iijxik konetsij uan ni kitekiyaya ika ojtlatl. Sampampa inijuanti kitemiktoyayya inintekij san axkanaj kichiuayayaj, teipaj pejki mokokoaj uajka kemaj mopajtitoj nopaya kinilkej moneki ma kichiuakaj tlen toteko kintechpouia uan ijkino kualtiasej. Teipaj pejke tekiti kitlalandinemiayaj konetsij san pan kali, sampampa namaj ayojkanaj kixitlauaj ininteki, namaj moneki nochi pan kaltepajtijketl, pampa ne itstokej registrados uan ayojkanaj kintlalanaj san kaltik pampa kitl tenantsitsij axkanaj kipiayaj tlamantli tlen moneki kemaj konetsi axkuali ualaj uan ni uelis miki imako tetlalanketl. Tlen namaj tetlalanani kiniltokej axkanaj ma kichiuakaj uan tlan kichiuasej ni kintsakuasej.

Uajka aui María Antonia kijtoa kemaj kipaleuiaya se aui konepiyas ya kitekiuia apatsotl, kimaka siuatl se taza uan ma kioni pampa yanopa kiaporaroti euas ikonej, namaj, namaj ayojkanaj. Uan aui María Josefa ya ayojkanaj kitekiuij apasotl pampa ni aui mokuajtlalitok pan ueyi kaltepajtijketl. Namaj ni omej tetlalanani tlen nojka kichiuaj kemaj mokuapajya siuatl uan ikonej ya san kintlachikuenia uan kiajaltia konetsij. Sampampa ni konetsij maltia pan naui tonatij kemaj mokuapatoya kaltepajtijketl. Ijkatsa konetsij uajkauas ajsis pan pilaltepej ni moneki ma malti naui tonatij teipaj kemaj itstojka ichaj uan ken kipanok konetsij tlen kiajaltij aui María Josefa.

Seyok tlamantli tlen uelis kipanoyaya siuatl koneuaj, kintoa tetlalanketl María Antonia kemaj se aui kipixkia ikonej uan kisenkuilia eskisa nopa onkaj tlen uelis kimaka uan nijmakayaya auakachili uan xalkualuitl yanopa tlamolontli uan ma kioni, nopa eskisa nopa mokeketsas. Auimej tlen koneuajkej miak tlamantli tlen ueliaya kinpano sampampa aui tetlalanketl ya nochipa kimati tlen kichiuas, ken tlan axkanaj uetsij itekyo, tetlalanketl ya kimakas se teksistli tlen kichiuas ma xitlanij itekyo tlen poliui uan kisas. Nojkia kemaj konetsij uetsijkoya moradojtik ni aui kinmajmakilij ikuitlapaj uan ijkinoy tsajtsiteua konetsij. Kejni tekitiaya Ma. Antonia sampampa namaj yon aui María Josefa ayojkanaj kichiuaj pampa siuamej nochimiej mokuajtlatiaj kaltepajtijketl.

Tlen nojka seja kichiuaj ya kinajaltiaj konetsitsij kemaj mokuapajya ininchaj, kintlachikueniaj konetsij inana. Uajka kemaj ahsik tonatij maltis konetsi tetlalanketl kiuientiaj omej piyo siuatl uaya ikonetsi uan piyo se siuatl uan se kuapelech. Ni piyomej moneki piyo tlen kaltik pampa inijuantij mas tetikej. Kemaj tlami tetlalanketl ika piyo kisenkuilia ika veladora uan teksistli. Nojkia seja tetlalanani kinmijtia nopa piyomej, kiuiuitla, kintejteki, kinpiki uan ika tlatlalia tlaixpaj. Yaya tetlalanketl tlayekanaj pan ni kuekuetsij uan ipatij kampeka. Nojkia seja kintoaj tetlalanani pan ni tonatij youij auimej tlen kontlamakayayaj aui tlen konepixki, inijuantij mopaleuiaj atlau, tisi, tlapiki sampampa inijuantij kimati tlen axkuali ma kichiuaka uan axkanaj ma kimaua konetsij. Pampa ken kiijtoa tetlalanketl María Josefa tlan kipantepotseuasej pajpatla uajka konetsij tekuas, ni aui tlauei tlamokuitlau.

Seyok tlamantli tlen kichiuaj seja ya inijuantij tetlalanani kitemaj chichikili pan tlen iksis uan kemaj iksitojka yaya kikixtia, inijuantij kitemaj pan chikiuitl tlen kitlalisej tlaixpaj uan tlen kiukas tetokaj. Teipaj sampa tletlalanani motiochiuaj, kintlaskamatilia totlotsitsij. Achtoui tenojnotsa tlaixpaj teipaj kampa kochi siuatl uaya ikonej, kemaj tlami youi kampa tlachikuenij yaya tetlalanketl. Nikaj ayojkanaj tlatlaliaj kampa kitojke konetsij iijxik yon itekyo pampa nikaj axkanaj kiukakej kaltik, konetsij itekyo axtijmatis kanij mokajki, axtijmatis kanij kitlaliaj tepajtiani, kanij kikuamajkauaj. Yeka kemaj tetlalanani kemaj motiochiuaj inijuantij san kontsajtsiliaj totlotsitsij ma kipaleuikaj konetsij axkanaj

san ma tsajtsito pampa iijxik axtijmatis kanij mokajki, ni ma kipaleuikaj, ma kimokuitlauikaj pan iiskaltilis.

Ika ni tlamantli tlen inintekij tetlalananiy na nikita namaj kese axkanaj ijki, axkanaj xitlauak. Ni nesi kese kitekilkej achi itekij tetlalanketl pampa ya kejni kinextiki itemik tlen totiotsij kinextilij uan namaj tepajtiani y kikitontiouij ni axkanaj kual i nesi. Totiotsij itlalanauatij namaj maseualmej kixolejtouij, kese ayojkanaj kitlepanitij.

4.6. Tlen panok Chicontepec ika se siuatl koneuaj

Nikaj nisanilos ika se tlamantli tlen panok pan 31 tlen mayo de 2014, nise tlapoualistli tlen kipanok se aui koneuaj eltoya uan itstoyaya pan pilaltepetsij Chicon. Sampampa axkanaj nijmati kanij eua, keski tonatij kipiya itstok Chicontepec. San kena tlen nijmatki ya axkanaj ueliaya mokuajtlalia pampa ikonej moixtlapaltlatok uan axkineki ma kitekikaj. Tepajtiani y tlen kaltepaajtiani axkimatkej tlen kichiuasej, uajka ni aui kitemojki se tetlalanketl uan ya yajki kaltepaajtijketl uan ya kikuajtlali y konetsij uan ijkino kual ejki konetsij. Tekitl tlen kichijki tetlalanketl ya; kitekiui y totonikatl uan peyki kitejtekilij pan iijti, san kemaj kitekilij atl totonik konetsij nimaj mokuapki uan yeka kual ejki konetsij, (Morales, 2014). Kejni kipanok ne aui, yeka tetlalanketl itekij ne tlaue l moneki pampa ya ueli kichiu tlen se tepajtijketl axkimati kenijki kichiuas. Se tetlalanketl itekij ni tlaue l kual pampa nochipa kimati tlen kichiuas kemaj se aui konepiyasa. Tlen kena axkual ya tlen namaj kinekij kintekikuilisej pampa axkanaj momachtijtokej o pampa axkipiyaj tlamantli tlen onkaj pan kaltepaajtiani y.

Tlaxelolistli makuili

5.1. Tlatsonkixtilistli

Namaj nikaj pan ni tlaxelolistli nisanilos ika tsontlamilistli tlen tlajtejtemolistli tlen nijchijki uan tlen uaya nimonamijki, tlen nikasik pan amochmej nikintekiuij ken amochtli tlen uajkapatl, tlen nechilkej maseualmej tlen nikintenkopinki ken siuamej tlen mokuajtlatkej imako tetlalanani. Nojkia ika sekin tlamantli tlen uaya moxinepaltok notlatejtemolis tlen kemaj mokuaitlalia se siuatl tlen koneuaj imako tetlalanketl uan tetlalanketl itekij ken uajkajkia uan namaj, nojkia tlen kichiua teipaj kemaj konepixkia.

Tlen na nikitak pan amochmej tlen sekin tlajkuilouanij tlen tlajkuiltokej ika tlali, nochi ika tlen naui moxelo, tlen kanij kimanextia kanajya tlen siuamej, tlen tlakamej, tlen okichpilmej o nemilistli uan tlen mikistli o tlen tetajtsitsij, nojkia sejse kampa tlamanextili ni kipiya se ixnexkayotl. Seyok tlamantli tlen nikitak ya kampa youi se siuatl kemaj miki konepiya uan kenijki kiitaj sekinokej maseualmej. Ika ni sanili nikita uajkajkia se siuatl ni kimakaj se xitlaualistli ika nochi tlatlepanitalistli pampa inijuantij uelij tlaeliliaj, tlaiskaltiaj uan pampa se aui kipiya itetaj yeka aui uelis kipiya ikonej. Uajka ika ni tlamantli na nikita nijsejatlalia uan nikijtoa ni nesi kese tlali pampa tlali ni nojkia kieliltia miak tlamantli xiuitl tlen kuali uan tlen axkuali, ni no kimanextia nochi tlamantli tlen tlakualistli.

Miak tlajtejtemolianij kijtoa pan ni tlaltepaktli onkaj miak tlamantli kampeka tlen axkanaj seja, se uan se kampaka ni kipiya xitlaualistli, tlen kimanextia, kampa maseualmej kalaktokej pampa inijuantij tlayekanaj. Tlen na nikitak pan sekin kampeka ya axkanaj nochi seja pampa tlen motekiua kemaya axkanaj seja motekiua o mochiua. Sampampa tlen kena moneki ya ma mochiua ika miak tlaneltokili uan tlatlepanitalistli uan inkino elis pajtli ika tlen moneki, o motlajtlania.

Seyok tlamantli tlen nikitak pan sekin amochmej ya saniloaj ika sekin kampeka ken kampeka tlen kimanextia kemaj kinekiaya ma tlaauetsij pampa kinekij ma tlaixua, ma tlaelilistli pampa axkipiya tlen kikuasej ni yeka kichiua sekin kampeka. Ika ni tlamantli tlen kampeka kejni ken kichiua kitlamakaj tlali ni nojkia kinchiuiliaj siuamej tlen

konepiya, ni kintlamakaj ken kiijsa amochtli tlen Sahagún uan amochtli tlen Arqueología Mexicana, siamej tlen koneuajkej kintlamakaj achtoui kemaj kimatij koneuaj, kemaj nechkaya mokuajtalis uan teipaj kemaj mokuajtlalkia. Kejni kichiuaj pampa ni aui kikalakia pan temazcali kampa siuatl uan ikonej moajsi uaya totiotsitsij, nikaj kinchikauiliaj sampa tlen manaj ayojkanaj kichiuaj kejne pampa inijuantij kichiuaj kampeka kemaj kinajaltiaj konetsitsij sampampa nikaj ya kitlaskamatiliaj tlali uan sekin totiotsitsij pampa kuali ejki konetsij uan motlajtlanilia ma kuali eli inemilis, ma eli yejyektsij xitlauak.

Nijtemojki ika sekin tlamantli tlen moxinepaltok ika tlali uan ijsinon pejki nijpoua amochmej tlen moneki. Yeka namaj ika ni tlamantli na nikita axkanaj seja nochi tlamantli tlen kinextijtokej tlatejtemolianijs pampa ni mopatlatij. Mopatlatij nojkia tlen totiotsitsij pampa uajkajkia kitsajtsiliaj siuateotl, nojkia kanika youiayaj siamej kemaj mikij pan eualistli tlen konetsij ika ni tlamantli no mopatlak pampa namaj ayojkanaj kitsajtsilia nopa totiotsij uan tlen namaj axkanaj kimatij kanijsiyouij kemaj miki se siuatl, inijuantij kijijsa youij kampa nochimej youij kemaj mikij, nikaj axkanaj onkaj tlatelolistli, ni nochi seja. Ika nochi tlen nikitak pan amochtli nikita kese kena ajsi kenaj kuali kitsinkuitokej sampampa tlen namaj kinpoloa uan ni ayojkanaj kichiuaj ika ni onkaj se kuantli pampa ayojkanaj ajsi ika ni nojkia moneki se axjilistli tlen namaj na nijneki nijsekauas nikaj pan ni tlatejtemolistli.

Yeka tlen namaj nomaseualpoyouaj tlen nikintenkopinki uan nisaniloj ika kemaj inijuantij konepixkej nojkia ika inintekij tetlalananijs uan sekinok tlamantli tlen uaya moxinepaltok. Ken nechilkej nomaseualpoyouaj uajkajkia nochimej maseualmej siamej mokuajtlaliaya imako tetlalanketl sampampa namaj ayojkanaj. Namaj siamej ayojkanaj kichiuaj, tetlalananijs ayojkanaj kixitlauaj inintekij uan pano ni tlamantli pampa kintemajmatijtokej pan kaltepajtianijs kiniltokej axkanaj ma kixitlauakaj inintekij san pan kali pampa inijuantij axkanaj tlamantli tlen moneki kejne kemaj onkas se kuantli pan eualistli. Tlan tetlalananijs axtlakakisej uan kichiuasej inijuantij kintsakuasej uan ayojkanaj uelis kisenkuilia itekij. Seyok tlamantli tlen kichiuaj namaj, nochi tetlalananijs

moneki ma kichiuakaj se tlamachtilistli uan ijkinoy uelij kisejkuiliaj inijtekij; kisenkuiliaj inijtekij sampampa kemaj ajsia tonatij euas konetsij ni kintitlanij pan kaltepajtianij.

Yeka nomaseualpoyouaj ika sekin tlamantli kampeka, inijuantij kipatlaiouijya ken koneuajkej, na nikita axkanaj kuali pampa tetlalanketl itekij ni tlauei kuali pampa inijuantij tlauei tlamatij, inijuantij mopajtijtokej san inijuantij neluajkajkia. Nochi nomaseualpoyouaj tlauei lajlamikij sampampa namaj ika nochi tlamantli tlen onkatok, tlen kinextijtokej koyomej, namaj nochi kinekij ma mopatla yeka kinijliaj tetlalananiy ayojkanaj ma kixitlauakaj initekiy san pan kali pampa nojkia kinijliaj moneki se tlamachtilistli uan axkanaj san ika temikilistli, ni moneki miak momachtilistli pan kaltlamachtiloyaj uan kejni polijtij tlen inijuantij maseualtlajlamijkayo, inintlaneltokilis uan sekin tlamantli tlen uaya moxinepaltok ken tlali, xiuitl, atl, ejekatl, totiotsitsij uan sekinok tlamantli. Nojkia se uan se tlamantli ni kipiya tlen kixitlauaj, tlen kiijosneki uan ika tlen uaya moxinepaltok ken pan tlali uan uajkapaj.

Tlamantli tlen namaj ika koneuajkej uan tetlalananiy tlen namaj na nikitaj ni nojka mokajtok yeka ika nochi tlamantli tlen mokajtok ni moneki tetlalananiy uan sekinokej maseualmej tlen kipiay inintekij ni nomeki ma kisenkuilikaj uan axkanaj ma poliui pampa ni tlauei kinpaleuia inintlakayo, inintonal uan ni axkanaj kijtlanauia. Tlen kenaj uelis kintlanauia nomaseualpoyouaj inintlakayo ya miak tlamantli pajtli tlen kitekiuiaj tepajtianij pampa tlen inijuantij kitekiuiaj ni kipiya miak tlamantli chikauak. Tlen nomaseualpoyouaj kitekiuia kemaj kichiuaj se tlaochpanalistli, kemaj mopajtiaj, kemaj se siuatl konepiya, kemaj kiajaltiaj konetsij uan ken sekinok inijuantij kitekiuiaj nochi tlen techmaka tonana tlali, inijuantij kitekiuiaj sekin tlamantli xiuitl ni kitekiuiaj tlen uajkajkia uan axkanaj kintlanauia inintlakayo.

Ni tlamantli moneki ma kimatikaj notekixpoyouaj tlamantli tlen inijuantij kitekiuiaj ni kuali pampa inijuantij kejni kimatij kichiuasej inijtekij, nojkia moneki ma kimatikaj tlamantli tlen kitekiuiaj tepajtianij ni kipiyya miak tlamantli. Ika ni sanilistli tlen ni tlatejtemolistli moneki ma kimatikaj notekixpoyouaj ijkinoy uelisej kisenkuiliaj inintekij uan axkanaj ma mokauakaj, axkanaj ma kintemajmatijkaj kemaj inijuantij kichiu se kuali

tekitl tlen uajkapatl uan namaj kinekij kinkixtilisej. Nochi ni tlamantli tlen koneualistli uan tetlalankej na nikitaj ni kimakaj se xitlaualistli se tlaneltokilistli tlen kisa pan ininyolo pampa nochi tlamantli tlen kichiuaj ni kichiuaj ika miak tlatlepanitalistli.

Tlajkuilouanij

- CARRILLO, A. M. (1999). *Nacimiento y muerte de una profesión. Las parteras tituladas en México*. Mexico: Dynamis.
- CORRAL, T. S. (21 de Septiembre de 2013). <http://lanuevatradicionazteca.blogspot.mx/2013/09/cosmovision-nican-tlaca.html>. Recuperado el 20 de mayo de 2014, de <http://lanuevatradicionazteca.blogspot.mx/2013/09/cosmovision-nican-tlaca.html>
- DE LA TORRE, E. (1998). *El nacimiento en el mundo prehispánico*. Instituto de Investigaciones Históricas. México: UNAM.
- GONZÁLEZ, T. Y. (1975). *El culto a los astros entre los mexicas*. México D. F.: Secretaría de Educación Pública.
- HERNÁNDEZ, C. O. (20 de Abril de 2014). Kenijki mokuajtlij kemaj koneuaj itstoya. (C. Cruz, Entrevistador)
- HERNÁNDEZ, F. C. (20 de abril de 2014). Tlajijlistli. (C. C. Cruz, Entrevistador)
- HERNÁNDEZ, F. C. (23 de Abril de 2014). Kenijki kalaki tlakatl kemaj se siuatl konepiya. (C. C. Cruz, Entrevistador)
- LÓPEZ, A. A. (2012). *Cuerpo humano e ideología I*. México: UNAM.
- MOCTEZUMA, E. M. (Marzo-Abril, 2003) *revistas ciclo de la vida*. Recuperado de <http://raices.com.mx/tienda/revistas-ciclo-de-la-vida-AM060>.
- MORALES, O. C. (25 de Abril de 2014). Tlen kipanok se aui koneuaj Chicontepec. (C. C. Cruz, Entrevistador)
- NUESTRO-mexico.com. (03 de Junio de 2015). <http://www.nuestro-mexico.com/Veracruz-de-Ignacio-de-la-Llave/Chicontepec/El-Tecomate/>. Recuperado el 03 de Junio de 2015, de <http://www.nuestro-mexico.com/Veracruz-de-Ignacio-de-la-Llave/Chicontepec/El-Tecomate/>
- OSORIO, M. B. (18 de Abril de 2014). kenijki mokuajtlij kemaj koneuaj itstoya. (C. C. Cruz, Entrevistador)
- OSORIO, M. B. (18 de abril de 2014). Tlajijlistli. (C. C. Cruz, Entrevistador)
- ROSA, M. A. (25 de Abril de 2014). Kemanijki pejki itekij ken tetlalanketl. (C. C. Cruz, Entrevistador)

- ROSALES, M. A. L. 2006. *Género y sexualidad, un estudio diacrónico desde la antropología social*. México: UAMI.
- SAHAGÚN, F. B. (1829). *Historia General de las cosas de nueva españa*. México. Ciudadano Alejandro Valdés.